

A lövészárók irodalma

Az első világháború a prózairodalomban¹

1914 áprilisában a *Nyugat* közölni kezdett egy regényt Móricz Zsigmondtól. Az első két folytatás *Élet a Kereszten* címét a harmadiktól a kilencedikig *Jó szerencsét!* váltotta föl. A tizedik *Uff, de fülledt a levegő!* fölirattal jelent meg. A szeptemberi közlemény ismét az első címhez tért vissza. Az egykori Gömör-Szepesi érc-hegység egyik vasbányája melletti faluban, illetve gyárban játszódik a cselekmény. A fiatal tanító, Tomcsányi magyarul, tótul és németül szól a tanítványaihoz. „Parasztasszonyok néznek ki a görbe udvarokról és tótul köszönnek. Magyarul fogadja, bár az ő szülei is inkább csak tótul beszélnek odahaza, s gyerekkorában ő maga is alig hallott magyar szót. De most a hatalmas magyar Társulatnak tanítója, s kényelmesen halad előre a közszellem áráján. [...] Ahogy a megfürdött ember különbnek, szebbnek és frissebbnek érzi magát, úgy érezte ő magyarnak és úrnak és egy magasabb élet tagjának, mikor magyarul szólott a piszkos és lompos tótokhoz, akik maguk is már valami jó törekvésű igyekezettel törtek, puhították a kemény magyar nyelvet” (Móricz 1914a, I: 513).

Hihetőleg Petőfi némely költeményének hatásával is magyarázható, hogy a tanító „úgy vágyott az Alföld után, a sík vidék után, a magyarság büszke, igazi tanyája után, mintha a lelkében századok óta ott volna a felvidékre, puszta hegyek közé szorított szegény népnek a vágyakozása a bőség, a jólét, a vidám és könnyű élet kanaánja után” (I: 516). Noha a szlovák anyanyelvű taní-

---

¹ Ez a tanulmány a K/108700-as számú OTKA-pályázat (*Kritikai kiadás és forrásföltárás: Kosztolányi Dezső*) támogatásával készült.

tó egyfelől még fölnéz a magyarokra, másrészt már érzékeli hanyatlásukat. Magában így elmélkedik: „A magyar uraknak már nagyon lefelé megy a sorsuk, még az apjuk négy lovas hintón járt, de a fiuk már kataszteri becslobbiztos, meg járásbírósi díjnok, a lányuk meg szövethuzosné...” (I: 602). Augusztusban, tehát már a sarajevói merénylet után jelent meg a *Jó szerencsét!*-nek az a folytatása, amelyben az olvasható, hogy Rassovszky bánya-mérnök Kern igazgató otthonában a társalgást hallgatva a következőket gondolja: „Háborút nekik [...]. Ezt a túlfűtöttséget, ezt a fülledt érzéki elpuhultságot semmi meg nem állítja. Egy vad és nyers háborút. Az még segítene” (Móricz 1914b, II: 180).

Az utolsó közlemény arról tudósít, hogy Rassovszky Cserna nevű főnökének felesége följajánlkozik a bányamérnöknek, ám ő igyekszik távolságot tartani, miközben a férj öngyilkosságot tervez. Hirtelen üzenet érkezik a bányamérnök számára, sürgősen keresse fel a főnökét a hivatalában. Ez a jelenet zárja le a regényt:

„Cserna nem szólt, az asztalra mutatott s megállt.

Rassovszky odanézett és a revolvert látta meg.

Elsápadt.

– Ez? – mondta rekedten.

– A főnök észrevette a browningtot s hirtelen meghökkent, hogy kitalálták a *dolgot*, de mindjárt felülemelkedett, halkán sóhajtott s begörcbültek a szája szélei, mint a doggá.

– Majd még sor kerül arra is, – szólt vontatottan, – olvasd a táviratot.

Rassovszky föllélezett, felujjongott s mohón vetette magát az írásra, amely egy telefonhír fölvétele volt. Nagy betűkkel, idegesen, kapkodva volt felírva a heti munkásbér ív hátára a sarajevói királytragédia első értesítése.

A szája leesett, a szeme kimeredt, szólni nem bírt, csak fölvetette az arcát a főnökére.

– Lehetetlen, – mondta aztán. [...]

A rettenetes Végzetnek érezték meg a csillagokig suhogó szelét.

A lépések sulyosan csikorgatták a deszkapadlót s a két férfi meghajolva, egész lelkében földulva, az új világrend eljöveteleire gondolt, mikor kifordul a rendjéből az Idő. [...]

- Voltál katona, főnök úr!
- Tartalékos tiszt vagyok.
- Boldog ember... engem felülvizsgálaton kidobtak”

(Móricz 1914a, 7. II:358-359).

E regény történeti értéke jórészt abból származik, hogy gyorsan alkalmazkodott a megváltozott helyzethez. Móriczhoz hasonlóan Márai is sokat, talán túlzottan is sokat írt, de az *Egy polgár vallo-másai* első kötetét záró fejezet mintegy két évtized távlatából hatásos jelenettel tudósít az első világháborút elindító eseményről:

„Péter-Pál délutánján izgalom hatotta át a nyaraló-különítmény idilljét: anyám, s a többi szakértő hölgy véleménye szerint minden jel az örömteljes pillanat közeledtét mutatta. [...]

Uzsonnára a mi tornácunkon terítettek, a szokottnál kissé ünnepélyesebben. [...]

Asztalhoz ültünk, mikor az alispánt elhívták a kertbe. Megyei huszár állott odalenn feszes vigyázzban és levelet adott át neki.

Föltépte a levelet, visszajött a tornácra, megállt a küszöbön, hallgatott. Nagyon sápadt volt; fekete Kossuth-szakállt viselt s ebben a gyászkeretben halottfehéren világított most riadt arca.

– Mi az, Endre? – kérdezte apám s eléje ment.

– Megölték a trónörökösöt – mondta s idegesen legyintett. [...]

Az ég világoskék volt, híg, nyári-kék. Báránnyfelhő sem látszott rajta”

(Márai é. n., I:302-304).

Herczeg Ferenc, aki kezdettől fogva borúlátóan ítélte meg a kilátásokat, évtizedek távlatából rendkívül keserűen jellemezte a közvéleményt: „Országszerte valami elbizakodott hangulat terjedt el, az emberek olyasmit képzeltek, hogy a háború egyetlen lendületes szuronyroham lesz, mely kiveti állásaiból és pokollá kergeti Magyarország összes ellenségét.” Unokaöccse, a család utolsó férfi tagja föltehetően az írótól is szerezte ismereteit,

és előre látta, hogy el fog esni a harctéren. „Mikor elbúcsúzott tőlünk, a kezembe csúsztatott egy levélborítékot: a végrendelete volt. A nyakkendőit – rengeteg sok volt neki – rám testálta...” Herczeg olyan kérdést is szóba hozott, amellyel 1915-ben sokáig foglalkoztak az újságok. „Papendeklit adtak a kárpáti tél irgalmatlan fagyában, méteres hóban harcoló magyar katona talpa alá – és hamarosan tömegesen hozták a vonatok a lefagyott végtagú legényeket. A sajtó példás megtorlást követelt, én azonban nem hallottam róla, hogy akár a szállítók közül, akár a papírtalpú bakancsokat átvevő katonatiszt urak közül valakit felkötöttek volna” (Herczeg 1993, 24-25).

Ignotusnak a *Nyugat* augusztus elején megjelent száma élén olvasható cikke cáfolja azt a hiedelmet, hogy a folyóirat kezdettől fogva háborúellenes lett volna. E közlemény kulcsmondatai így hangzanak: „Mindenkinek, aki az osztrák-magyar birodalomban él, de mindenesetre minden magyarnak személyes érdekede, hogy az osztrák-magyar monarchia megmaradjon és nyugodt zavartalanságban éljen. Ez ma már háború nélkül lehetetlen” (Ignotus 1914, 130). Nem sokkal később jelent meg a *Nyugat*-ban Balázs Béla mélyen elfogult cikke: „Ez a háború szent. [...] És mert örök természettörvény munkája, tehát *értelme* van, mert a természetben nincs olyan halál, mely ne az életet szolgálná és nincs a történelemben olyan háború, mely vérözönével végül is ne az evolutio számára mosna árkot. [...] Nem szeretjük többé Parist” (Balázs 1914, 200).

Két évvel később közölte a *Nyugat* Móricznak azt az elbeszélését, amelyről utóbb Karinthy Frigyes azt írta: „Soha meggyőzőbb és felzaklatóbb pamflét, vita-iratot, pacifista propaganda-munkát nem olvastam” (Karinthy 1924, 274). A *Szegény emberek* (1916) főszereplője arról számol be, hogy „huszonhat hónapig voltam a fronton”. Adósságának visszafizetése szándékával a falubeli Vargáék házába megy, ahonnét a felnőttek a vásárba mentek, és két gyereket öl meg, hogy elvihesse a pénzt. Amikor a csendőrok érte jönnek, azt mondja: „A háborúba sok mindent megszokik az ember... amiről nehéz osztán idehaza leszokni” (Móricz 1916, 850, 873).

Voltak magyarok, akik Ferenc Ferdinánd megölésének a hírére először nem fogadták el, majd egyáltalán nem gondoltak háború kitörésére. Egy évvel később Csáth Géza így emlékezett vissza saját akkori véleményére:

„ – Reggelre megjön a cáfolat! – mondtam. [...] *Reggel azonban a hírt megerősítették.* [...] – Nem lesz háború – mondtam –, mert a táviratban világosan benne van, hogy a tetteket elfogták, ki fogják őket végezni, és rendben lesz az ügy”
(Csáth 2005, 37).

A Szabadkán született orvos-író ekkor a háromszéki Előpatakon dolgozott. Egyedül a nemzetiségi feszültségben érzékelt bajjós előjelet:

„Egy görögkeleti román pópa hevesen gesztikulálva, rikácsolva adott elő a közelünkben.

– Haj! – mondta a vendéglős – ezek nagyon szeretnék a háborút. Mindjárt ránk jönnek!”

(Csáth 2005, 38)

Amikor behívják katonai szolgálatra, és el kell hagynia a fürdőhelyet, újabb figyelmeztetést kap: „Útközben a román fuvarossal beszélgettem. Egy fiatal, 18-20 éves, jobban öltözött fiú volt ez, aki most csak kisegítette a vállalkozót. Meglepően intelligens és tájékozott volt. Láttam rajta az aljas örömet, hogy bennünket, *magyarokat* aggódni és szorongani lát. Nem is titkolta, hogy oroszpartí és biztosra veszi, hogy az oroszok rövidesen Erdélyben lesznek” (60). Később Csáth Bácska déli részén teljesít szolgálatot, s ott is érzi a szerb fuvarosok ellenszenvét.

Nehéz volna megállapítani, hányan oszthatták azokat a közhelyeket, amelyek jellemezték Csáth felfogását az entente oldalán harcoló népekről. 1915 körül fogalmazódott a következő véleménye: „ellenségeink vad nekirugaszkodásai és aljas komiszkodásai ellen a mi törvénytiszteletünk, jószágunk, keresztény erkölcsöségünk mit sem használ. [...] Az orosz azért erkölcsstelen, mert

még fejletlen, elmaradt nép, amely sok tekintetben állati fokon van. [...] Az angol, francia és belga erkölcstelensége azonban más lapra tartozik. Róluk nem mondhatjuk el, hogy még nem jutottak az emberi erkölcs világosságáig, az emberi méltósághoz tartozó kötelességek megismeréséig. Ezek azonban *dekadens* népek, akik igazi nagyságuk és lehető virágzásuk maximumát *már túlhaladták*” (40).

Az oroszok megítélését nyilvánvalóan 1849 emléke határozta meg. 1914. október 19-én a következőket írta Rajz Sándor nevű barátjának – aki később elesett a háborúban: „van ebben valami végzetszerű és dicsőséges, hogy éppen nekünk jutott ki az orosz cárizmus letörésének, megszegyenítésének, visszaszorításának a herkulési munkája” (158). Csáth úgy látta, „a háborúnak a lényege: Németország első mérkőzése Angliával a világoralomért”, Vilmos császárnak a háború elején tartott beszédét „mintegy lefekvés előtti ima gyanánt” sokszor újraolvasta, s „lehetetlenek, elképzelhetetlenek” tartotta, hogy a német uralkodó „nem mint győző kössön békét” (103-104, 107). Tájékoztatlanságát bizonyítja, hogy nem volt fogalma arról, az angolok már röviddel II. Vilmos trónralépése után arra a következtetésre jutottak: az új német császár, Viktória angol királynő unokája háborút akar. Sir Joseph Crowe konzul 1891-ben levélben figyelmeztette erre Lord Salisbury miniszterelnököt (Crowe 2014, 8). Csáth elfogultságára jellemző, hogy 1914. október 13-án a következőket írta öccsének: „Mit éreztél Antwerpen elesténél? Én ujjongtam! Talán mégiscsak verjük, ütjük, vágjuk a gaz John Bullt és a hülye belgákat. Mily kellemetlen lehet nekik. A torkukon a kés. Hurráh” (Csáth 2005, 157). Másként ítélte Ernst Jünger, aki maga is Belgiumban harcolt: „Adja Isten, hogy ez a nagyszerű (prächtige) ország, amely már oly gyakran képezte harcoló hadseregek színterét, ebből a háborúból is régi állapotában támadjon föl” (Jünger 1961, 211-212).

Csáth még később is hamis jóslatot fogalmazott meg: „Micsoda boldogság lesz, hogy rengeteg magyar vér legalább kivívja azt, hogy mi diktálhatunk majd a békekötésnél. [...] Hiszem, hogy a háború végén isteni igazság fog diadalt ülni” (Csáth 1997,

120, 233). Természetesen utólag könnyű szóvá tenni, mennyire tévesen láttak magyar írók száz évvel ezelőtt. „1914. aug. 4-dikén kijelentettem,” – olvasható Füst Milán naplójában – „h. gyanús nekem a szerbiai csönd és h. M.-Ausztoria még nem üzent hadat Oroszországnak – úgy látszik veszve érzi a német ügyet és paktál Oroszországgal: magára hagyja Németországot, Szerbiát és területi kárpótlást kap. Ausztoria mindig így dolgozott” (Füst 1999, 1: 4.8). Később is előfordult, hogy egy magyar író teljesen rosszul ítélte meg a háborút. „Magyarország hatalmasabb lesz, mint valaha s ennek a váratlan zivatarral kezdődő rövid időnek az emléke olyan hamar és olyan végképpen el fog roppenni, mint egy lázas álomé” – írta Ambrus Zoltán 1917 elején a *Nyugat*nak már olyan számában, amely a cenzúra döntése következtében üres lapokkal került nyilvánosságra.

Kassák Lajos önéletírása meggyőzően bizonyítja, hogy a magyarországi szociáldemokratákat is készületlenül érte a háború kitörése: „Este bementem az egyesületbe. Sokan gyűltünk össze, s itt mindenki a merényletről beszélt. S milyen különös, hogy ezek a munkásemberek, a szervezet régi, megbízható tagjai sem látták olyan feketének a helyzetet, mint én. Mintha biztosan ülnének a nyeregben, egyszerűen kimondták, hogy nem lesz háború, és komolyan hittek abban, amit mondtak. Mindenki úgy vélte, hogy az Internacionálé segít rajtunk, és úgy jelent meg előttünk ez az intézmény, mint az igazságszolgáltatás szimbóluma, mint a legyőzhetetlen és csalhatatlan erők gyűjtőmedencéje” (Kassák 1983, 2: 168). Kassák mindvégig következetesen ellenezte a háborút. A Milotay István szerkesztette *Új Nemzedék* hasábjain támadta a nemzetközi szocializmus vezéreit, akik a barbárnak vagy dekadensnek nevezett ellenség ellen uszítottak.

Előpatakról a fővárosba érkezése után Csáth találkozott Kosztolányi Dezsővel. „A biztonságban lévő embernek a tettetett szomorúságával, amely alig képes titkolni szerencséje fölötti örömet, mondta el, hogy nem katona, és legalább egyelőre biztonságban van” (Csáth 2005, 75). November 9-én öccsét tudósította arról, hogy „Desiré képtelen félelmeket áll ki. Egész nap reszket. Anynyira aggódik, hogy a pótsorozáson beveszik” (167). Hofbauer

István (1844-1918) tábornagy Kosztolányi nagybátyja és keresztapja volt, de hihetőleg elvből nem segítette hozzá unokaöccsét ahhoz, hogy fölmentsék. Talán Herczeg Ferenc járhatott közben az érdekében.

Feltűnő, mennyire hiányoznak a művészileg jelentős magyar regények az első világháborúról. Kiváló francia, német, angol, sőt olasz és amerikai írók megsebesültek, miközben az élen járó magyarok közül egyedül Balázs Béla és Tersánszky Józsi Jenő vonult be önkéntesként. Balázs négy hónapi szolgálat után sebesültként egy budapesti kórházba került. Itt töltött négy hét múltán, 1914 decemberében tudta meg, hogy kilencszázhatvan emberből álló zászlóalja megsemmisült. A *Nyugat* számára készített följegyzéseiben írta, hogy „egyszer már éreztem az elföldeltség ízét. Földet a szememben és számban és fülemben. Az még Macsvában volt. Egy gránát csapott le a fedezék házába és ránk döntötte. Rám és két egérre, melyek a tetejéről hullottak le. Ketten kimásztunk valahogy én és az egyik egér. A másik a földben maradt” (Balázs 1915, 44).

Tersánszky kisregénye, a *Viszontlátásra, drága* (1917) – melyet a félévszázaddal ezelőtti kézikönyv „teljes értékű remekmű”-nek nyilvánított (Vargha 1965, 392) – egy galíciai kisvárosban élő lánynak barátnőjéhez intézett vallomása szerelmi ügyeiről. Csupán háttérként szerepelnek az átmenetileg bevonuló orosz, majd a visszatérő osztrák-magyar csapatok. Már az utókor távlatából készült az *Egy ceruza története*, mely 1948-ban jelent meg, bár szerzője állítása szerint egy évtizeddel hamarabb készült. „Engemet 1918 tavaszán egy wieni papírüzletből vett meg Feldmann Adalbert közlegény” (Tersánszky 1975, 11). Így szól a történetet elindító mondat. Az elsődleges elbeszélő a ceruza, mely nemcsak olyan eseményekről képes tudósítani, amelyeknek nem volt tanúja, bár legtöbbször azokat a leveleket és följegyzéseket idézi, amelyeket vele írtak. „Most azonban legjobb, ha Magam helyett a Kabarcsik Gyula jegyzeteit hagyom beszélni” – jelenti ki (Tersánszky 1975, 85), és a továbbiakban jórészt e főhadnagy szavaival él. A főhadnagynak Tutuként becézett feleségéhez írt levelein kívül azokat a följegyzéseit idézi, melyeket Kabarcsik az-

zal a szándékkal készít, hogy később regényt írjon a háborúról. A könyv művészi értékét nemcsak a címben is megfogalmazott, látszólag szellemes ötlet modorossága csorbítja, hanem a harcot sebesülés nélkül túlélő tartalékos tiszt írásmódja is, amelyben a tárgyyszerű megjelenítést olykor az önisméltó túlfogalmazás váltja fel. „Belül mindenkiben egy kisgyermek sír” – írja egy alkalommal. „Borzasztó értelmetlen itt lenni, és ezt elszenvedni. Iszonyúan fáj a szívem az életért, Budapestért, Tutuért!... Örjítő! Örjítő! Itt ülni, túrni a soknapos mocskot magán az embernek, és kétségbeesett, elgyötört tudattal várni, amíg darabokra szaggatja egy gránát” (174).

Kosztolányihoz hasonlóan Babits is szívpanaszok miatt nem vonult be. Móricz valószínűleg arra hivatkozott, hogy egyik szemével nem lát jól – legalábbis élete végén azt állította, hogy gyermekkorában nem adtak neki megfelelő szemüveget, és fél szemét „egyáltalán nem használja” (Kálmán 2012, 96; köszönettel tartozom Szilágyi Zsófiának, aki fölhívta a figyelmemet erre a forrásra). A magyar hatóságok föltehetően engedékenyebbek lehetnek, mint a britek, akik olyan katonát is bevettek a hadseregbe, aki „egyik fülére teljesen süket volt” (Sassoon 1973, 124). Oláh Gábort „nagyfokú rövidlátás” miatt minősítették alkalmatlannak fegyveres szolgálatra (Oláh 2002, 192).

A háború idején tizenéves Márai visszatekintő távlatból írta *A zendülők* (1930), melynek szereplői a hátországbán maradt kamaszok, s inkább csak a városon áthaladó folyóban lefelé úszó holt tetemek emlékeztetnek arra, hogy az apák a távolban harcolnak. Szabó Dezső – aki végig következetesen elítélte a háborút – először két rövid elbeszélést közölt a *Nyugatban*. *A sebesült* (1914) címszereplője harmadéves tanárjelöltként vonul be. Galíciában egy löveg sebesíti meg a fején és a karján. Öt hétig fekszik egy Szabolcs megyei kórházban. E lázas napokban emlékszik egy harctéri jelenetre: „Látta a rohamban maga előtt társát, egy szegény kérő képű kis katonát. Előrerohan s az ágyúgolyó elviszi a fejét. A nekiindult fejetlen test tántorgó léptekkel, szegzett szuronnal tovább robog előre, hogy embert öljön, csafatos nyakából mint eresztett csapból szökik a vér” (Szabó 1914, 499).

Amikor az orvos közli a sebesülttel, hogy már hazamehet, a fiatalembert kétségbeesés fogja el, mert kénytelen visszatérni inséges körülményei közé, ahol kilátástalan sors várja. A második történet, a jórészt első személyű, modorosán stilizált *Búcsúzások* (1915) egy bevonuló katonának halálra felkészüléséről szól. E két kísérlet után vállalkozott Szabó háborús regény írására. Az *elsodort falu* VII., „A halál szüretén” című fejezete játszódik az orosz fronton, ahol az egyik főszereplő, Bőjthe János székely társaival a lövészárokból várja az ellenséget. „Érezni lehetett, hogy éjjelre nagy, általános támadásra készülnek. A halál állott a levegőben s mint szörnyű tükrökben, kivonaglott az arcokra. A fedezékekben halálraéhezett, elrongyolt, férges, bűdös emberek visszatartott lélegzettel, behullott szemekkel rémültek a megvillanó kaszára. Ha egy-egy elvágódott, ajkaira kitajtékozott a kolera és elvitték, a többi irigyelve nézett utána” (Szabó é. n., 2:96). A másik főszereplő, Farkas Miklós Ungváron maradt – az író a háború első három évében ebben a városban tanított, és itt fogták pörbe „a német haderő elleni lázítás és az ellenség iránti rokonszenve miatt” (Gombos 1989, 240). A cselekmény tetemes része a falu otthon maradt életével foglalkozik. A XII. fejezetben azután a román betörés hírére János az embe-reivel hazamegy. A regény visszatásítónak mutatja a megtorlást. Egy hadnagy a nemzetek eltűnését jósolja Jánosnak: „Tudod mit temettek négy év alatt a földben áskáló emberek? A kapitalista rendiséget, a faji orthodoxiát. [...] A háború a nemzetközi szociáldemokrácia óriási verbunkosa volt. [...] Most mi következünk. Nem lesz Montenegró, Szerbia, Oroszország többé, nem lesz ha-za, lesz Európa, lesz a világ. [...] Egyformán nevelt, egyenlő jogú, egyenlő erkölcsi alapon álló, azonos nyelven beszélő emberek nagy összefogása lesz a világ” (Szabó é. n., 3:216-218). Ezt az ellen-utópiát föltehetően 1918 végén fogalmazta meg Szabó Dezső. Célzatos regényének talán legjobb része az a jelenet, amelyben Kuntz tanító felesége megkapja a levelet fia elestéről. Elégeti saját pénzüket és a hadiárvának gyűjtöttet, majd fölakasztja magát. Az iskolások értesítik a férjét, miután megtalálták a holttestet és elolvasták az asszonynak férje számára papírra vetett

utolsó szavait: „– Részeg disznó, a padláson vagyok. Minden éjjel meglátogatlak!” (3: 263).

Csáthtal és sokakkal ellentétben Kosztolányit nem érte meglepetésként a háború kitörése. 1909 márciusában Belgrádban járt. Ottani tapasztalatáról március 21-én, illetve 28-án megjelent cikkben számolt be. Noha előnytelen képet rajzolt arról, amit „balkáni operett-királyság”-nak nevezett, kísérletet tett arra, hogy megértse a szerbeket: „elképzelem, micsoda életet élnék, ha véletlenül itt születek meg, és Belgrád szememben a Párizsok Párizsa, az a hely, ahol minden kultúra, élet és szépség találkozik. [...] A dühtől szorul ökölbe a kezem arra a gondolatra, hogy életem itt zaj nélkül morzsolódik le, és nem vesz észre senki, és a kiáltásomat nem hallja egy lélek sem, túl a folyón, ahol az igazi Európa kezdődik” (Kosztolányi 1979, 314-315).

A magyar költő arra is kíváncsi volt, milyen a belgrádi színház: „A hős ujjnyi vastagon feketítette be szemöldökét, toporzékolt, dühöngött, a naiva turbékolt, és fönn a karzaton hangosan csattogott a taps, valahányszor a szerb népről volt szó” (316).

A szerzett élményekből szinte következik az, amit Kosztolányi elutazásakor a vonatban lát: „Az ablakon most cikázik át a hajnali napsugár. Közelebb megyek. Egy mondat van rajta. Valamilyen utas levette gyémántgyűrűjét, és az üvegre nagy, értelmes betűkkel rákarcolta: / Háború lesz” (320).

Kosztolányi három háborús vonatkozású, részben vagy egészében prózai kötetet jelentetett meg. Egyikük sem kiemelkedő művészi teljesítmény. Az *Öcsém* (1915) részint verseket, részben prózát tartalmazó, mindössze 50 lapos kiadvány. Ajánlása Dr. Kosztolányi Árpádnak szól, aki segédorvosként a szerbiai harctéren szolgált és 1914. november 17-én megsebesült.

E kis gyűjtemény az 1914. július 30-án kelt címadó verssel kezdődik és az 1915. március 10-i keltezésű *Ének Virág Benedekről* című költeménnyel záródik. Az első szöveg a gyerekek katonásdíját idézi föl, az utolsó „östi lantos”-hoz szól, a múlt visszasóvárgását fejezi ki („Ma hogy a föld vérünk, könnyünket issza / szeretnék futni: vissza, vissza, vissza”), sőt az értékörzés eszményét fogalmazza meg. Ez a vers összhangban van az egyik prózai

szöveg sarkalatos állításával: „Mindig félttem a változástól. Írni is csak azért írtam, mert a változást nem bírtam elviselni” (Kosztolányi 1915, 13). Nemzetközi összefüggésben e kiadvány kapcsolatba hozható azzal, hogy a háború elbizonytalaníthatta a művészeknek az előrehaladásba vetett hitét és ösztönzést adhatott nekik korábbi írásmódok föllevenítéséhez.

A *Tinta* (1916) is különböző időpontokban keletkezett prózai és verses szövegekből utólag összeállított könyv. Négy része közül a másodiknak „Utak, népek, városok” az alcíme, és a szalagcím a következő: „Itt a könyv írója utazásairól számol be, s megrajzolja a régi Velencét, Rómát, Párist, Belgrádot s a régi Budapestet és Bécsset is, mely ma már oly messze van tőle, hogy egykor időszerű feljegyzéseit joggal emlékiratnak is tekintheti” (Kosztolányi 1916, 91). Az olaszországi jegyzetek közül kettőnek a végén az 1901. év olvasható. Együkük Nerora is utal, emlékeztetve az olvasót, mennyire előrevetítik Kosztolányi korai művei a későbbieket.

Egy séta elbeszélése arra irányítja a figyelmet, hogy az állatkert lakói is éheznek. „Mi történik a földön?” Ezen töpreng a tigris. „A rendes lóhusebéd helyett keshedt szomorú huscafatokat tolt hozzá az ápoló. Ekkor sejtette meg, hogy körülötte valami szörnyűséges dolog folyik, páratlan és véres, amihez a tigrisek párviadala se fogható. [...] A tigris imádni kezdte az embert” (25-26). Egy trafikos vénkisasszony újságot olvas. „Egy napon, mikor a veszteséglistát böngészte, halkán felsikoltott. [...] Másnap gyászruhába öltözködött. Soha senkit nem gyászoltak ennyi hűséggel, mint ezt az alvó hőst az orosz síkon, akit senkisé, ő sem ismert” (74).

A „Kiskaté” című részlet fordításokat tartalmaz, a következő szavak után: „Angol és francia lapok állandó rovatot nyitottak annak a bebizonyítására, hogy a nagy német írók mennyire gyűlölik a saját fajtájukat. [...] Én erre a rovatra, másikkal felelhetnék” (80). Shelley *Song to the Men of England* című politikai versét egy Voltaire-idézet, Baudelaire négy belgákat csúfoló költeménye, négy sor Stecchettitől és egy futurista vers követi. Lehet vitatni, vajon mennyire volt szerencsés a francia költő verseit azután közölni, hogy a németek megszállták Belgiumot, de

e szövegek egy nagy költő hiteles művei, és magyarra fordításuk lényegesen kevésbé ellenséges magatartásra enged következtetni Csáth korábban idézett kijelentéséhez képest. Kicsit hasonló célzatosság vehető észre Ambrus Zoltán *Háború* című hat fejezetből álló elbeszélésében (1915). 1885-86 szilveszterén játszódik a történet Párizsban. Lambert nevű tanár meséli el az elbeszélőnek, hogy az 1870-71-es háborúban francia egységével megnyert egy csatát, majd azt a parancsot kapta: égessenek föl egy elzászi falut, mert az a gyanú, hogy kémek lakják. Egy öregasszony „kiáltani kezdett németül, hogy [az egyik] kunyhónak a padlásszobájában egy súlyosan sebesült német tiszt fekszik” (Ambrus 1915, 532). A német tisztet kimentik, de az öregasszonyt a hadbíróság halálra ítéli, és kivégzik.

Kosztolányi harmadik kötete, a *Káin* (1918) élén az ószövegségi történet kifordítása olvasható. A címszereplő a testvérgyilkosság után számos leszámazottja között, boldog megelégedettségben öregszik meg. Az utalás a korabeli történelemre burkolt és nem egyértelmű. A háborúra közvetlenül vonatkoztató történetek művészileg lényegesen kevésbé sikerültek. A *Csengettyű* harmincnégy éves, koravén főszereplője benyit egy boltba. Kezébe kerül egy csengettyű. Vékonyabb hangút szeretne rendelni, de a kiszolgáló lány azt válaszolja: „– A gyár már régóta nem szállít. Háború van” (Kosztolányi 1918, 34). A szintén nem jelentős *X. kalandornő* csupán első bekezdésében, háttérként szerepelteti a háborút: „Y... pályaudvar aszfaltos halljában ödöngtem, az üvegtető és a zománcos falak kalitkájában, egyesegyedül, éjfél-tájban. Az utolsó sebesült is elment, egy borostásállú katona, aki a kocsiból kiszállva – sárga arca staffágeával – vörös paplant húzott maga után” (111).

A kötet évszám nélkül, 1922 végén vagy 1923 elején megjelent második kiadásában tizenötödik egységként az *Omnibuszkocsis* helyett a *Tizenegy perc* olvasható. Utólag az író föltehetően erőszakoltan célzatosnak és allegorizálónak vélhette e szöveget – a húszas években már mindkettőtől tartózkodott. A történet 1916. augusztus 31-én játszódik. Űrge János a címszereplő, ki kétéves fiának játékalambot akar vásárolni, de nem jár sikerrel.

Miközben sorra látogat boltokat, mindenütt a román betörés híreit hallja. „Délután híre futott, hogy a románok utolsó szálig leöldösték a magyar bányászokat, a postás kisasszonyokat megbecstelenítették, a menekülő vonatokat gépfegyvertűz alá vették, úgy hogy akik kitekintgettek az ablakból, szétlyuggasztott fővel, véres hajjal buktak vissza.” A hír a beszélő nevű kocsiszt olyan mélyen megrázza, hogy szinte önkívületben hajszolja a lovait: „Csak előre, hajrá, mindig előre. Úgyis vége mindennek, jönnek a románok és a galamb, amit úgy kerestt, nincs sehol” (122, 124).

Ugyancsak egyszerű ember belső meghasonlását beszéli el az utolsó előtti történet, a *Pokol*. A második kiadásban is megtalálható, indokoltan, hiszen az előzőnél jobban megformált alkotás. Az első mondatok itt is különös hangsúlyt kapnak: „Valaha anyának hívták, de már régen névtelen volt. Azon a napon vesztette el nevét, mikor a fia homlokán átszaladt egy golyó, könnyű és hegyes kis orosz acélgolyó, mely csak akkorka piros-lila pöttyöt hagyott rajta, mint egy eper. Eleinte nagyon csodálkozott ezen. Különösnek találta, hogy ugyanazok a tárgyak és emberek bámulnak rá, mint annakelőtte. Ha legalább a névjegyére nyomhatott volna valamit, mint az özvegyek a három betűcskét: *özv.* De annak, ami vele történt, nem volt jegye és szava” (126). Ragaszkodikni igyekszik addigi életmódjához, de amikor meglesi bútorait, azt látja, hogy azok összeesküdtek ellene és mozognak. Lefekvéskor égve hagyja a petróleumlámpát. Arra ébred, hogy mindent korom borít. „Leesett a padlóra és gondolkozni próbált. [...] Tapogatta a földet és tudta, hogy az a pokol. [...] Feltépte a ruháját, hogy könnyebben lélegezzen – mert a melle táján valami nyomást érzett – és összekuszálta otthonosan csenevész, gyér haját is. Akkor aztán kibuggyant szájából a nevetés – hidegen és fényesen, – mint a víz” (132).

Említett három könyvén és *Mák* (1916) című verseskönyvén, valamint a „bábjáték, rímjáték” alcímmel közölt *A szörny* (1917) című alkotáson kívül Kosztolányi hírlapi cikkeiben is szólt a háborúról, leginkább a háttérországban fokozódó feszültségekről. A párhuzam nem egészen indokolatlan Proust hősei közül Charlus báróval, aki számára a háború „gyűlöletek rendkívül ter-

mékeny kultúráját” hívta életre (Proust 1989, 355). 1915. május 23-án *A Hét* közölte azt a cikkét, amelyben a következőket lehet olvasni: „A gyűlölet, a sovány és hosszú körmű istennő, aki kígyóháját csigákba fésüli, közénk telepedett. Talán jó is, hogy így van. Mert nélküle teljesen egyedül lennénk. Mindenki választ valamit magának, amit gyűlölhét, a tömeg egy népet, az írástudó egy irányt, egy zászlót, egy jelszót, egy embert, egy taglejtést, egy politikát, egy orrot, ki tudná felsorolni, mit. [...] Gyűlölet, életelixír, nélkülöd ma nem lehetne élni.” Nyilvánvalóan az élelmezési gonddal küzdő városi lakosságnak a parasztság, a szegényeknek a fegyvergyártók, az ellenzéknek Tisza István iránt érzett növekvő ellenszenvére célzott, 1917. február 25-én a *Pesti Napló*ban viszont már általában a viselkedés eldurvulását tette szóvá: „A kalauznő lerúgja a tölténygyári munkást, ki a felhágóra kapaszkodik, a dohánytőzsdében a gyufát úgy vágják az asztalra, hogy felrobban, a piacon a kofák kárörömmel hörgik, hogy hála istennek megint nincs semmi, az üzletben nem köszönnek, vállat vonnak, úgy adnak vissza, hogy a pénz legurul a padlóra, és a vevőnek kell felszednie. A telefonközpont pedig kellemes szopránnal kacag azon a jó, de nem új tréfán, hogy senki se kap számot” (Kosztolányi 1970, 158-159, 378).

„Sohase tör pálcát senki fölött, sem népek, sem egyének fölött. Még rabtartóit sem gyűlöli. [...] Mindenkit és mindent meg akar érteni. Mennyi jót, szépet, megindítót fedez föl lépten-nyomon a melléje beosztott francia köztivézekben, hogy hódol a francia nőknek és a francia műveltségnek, milyen megható szavakkal búcsúztatja el Guillaume káplárt, akit azért küldtek az arcvonalba, aki azért esett el mingyárt az első napon, mert a szegény páriákkal lefényképeztette magát” (Kosztolányi 1931, 822). A *Fekete kolostorról* írta ezt Kosztolányi 1931 júniusában, abban a hónapban, amikor e könyv szerzője meghalt.

Kuncz Aladár a francia műveltség feltétlen tisztelője volt. Kötetének elején ez olvasható: „mikor 1909 nyarán Párisba először megérkeztem, sírtam a boldogságtól [...]. Azóta minden nyaramat s egyízben tizennégy hónapot egyfolytában Párisban és Franciaország különböző vidékein, különösen Bretagne-ban töl-

töttem” (Kuncz é. n., 1:5). 1914 nyarán azután kénytelen volt azt tapasztalni, hogy „Párisban az idegengyűlölő, minduntalan kémet látó, kérlelhetetlen háborús szellem lett úrrá” (1:21). Amikor letartóztatják, megalázó tapasztalatban részesül: „Szidalmak, kövek röpöködtek felénk. [...] Egészen érthetetlen volt ez a gyűlölet. Hiszen arról volt szó, hogy Párisban élő és dolgozó embereket, átutazó turistákat hoztak ide” (1:37). Noirmoutier szigetére szállítják a foglyokat, ahol „egy-egy emberre, szélességében nyolcvan centiméter s hosszúságban egy méter nyolcvancentiméternyi hely esett. [...] Mellékhelyiség [...] csak egy volt: egy kőpadlózatba beépített lyuk. Ezúttal kétszáznegyven ember számára és az épülettől mintegy tíz percnyi távolságra” (1:87, 88). Amikor a francia őrmester engedte, hogy foglyaival lefényképezzék, azonnal az arcvonalba küldték, ahol „az első napokban elesett” (1:155). E katona azonban ritka kivétel volt a fogolytáborok világában. Nemcsak Noirmoutier-ra jellemző a kegyetlenség, hiszen egy másik helyszínt így jellemez a könyv: „Büdös májat, rothadt húst, nyüves főzeléket étettek a foglyokkal s mikor Tardif [prefektus] látogatása alkalmával egyízben panaszt tettek emiatt, egyszerűen annyit mondott, hogy ’dögöljenek meg a bocheok’. Egyik családi táborban a gyerekek között kiütött a tifusz. Az orvos nem volt hajlandó a bocheok gyerekeit gyógyítani. [...] A gyermekeknek több mint fele odapusztult” (1:163).

Tagadhatatlan, hogy e visszaemlékezést regényszerűséggel ötvöző műben olykor a humor is szerepet játszik, például amikor új rab érkezik, akinek első szavai így hangzanak: „– Én Zádory Oszkár szobrász vagyok. Adjanak nekem egy tengerre nyíló szobát!...” (1:181). Az ilyen részletek azonban kivételszámba mennek.

Noirmoutier-ből az Ile d’Yeu-i citadella földalatti szintjére kerülnek a foglyok. „Egy kazamatában férnek el úgy, hogy mindenkire nyolcvan centiméter széles és egy méter nyolcvan centiméter hosszú hely jut” (2:60). Az itteni körülmények olyan rosszak, hogy a foglyok jelentős részének megbillen az elméje. A foglyok lelkiállapotáról szóló részek a könyvnek legmegrázóbb fejezetei. A Titschek nevű áldozatról például ez olvasható: „Ha nevét hal-

lotta, azt mondta, ismert egy ilyen nevű embert, de nagyon rég... [...] Feleségétől néha érkeztek gyászkeretes levelek. Nem bontotta fel őket, gyűjtötte rakásra. Azt mondta, egyszer majd átadja a címzettnek, mert biztosan tudja, hogy valamikor még találkozik vele...” (2: 176).

A fegyverletétel után a német foglyokat hazaszállítják, a többieknek viszont még fél évig kell várniok. Közben sokan meghalnak spanyolnáthában. Kiszabadulásakor egy öreg francia a következő kérdést teszi föl Kuncznak: „– Mondja, sokat szenvedtek, nagyon meggyűlöltek bennünket?” A magyar író azt válaszolja, hogy „gyűlölni népeket, fajtákat nem tudok. A francia műveltséget, a francia népet továbbra is szeretem. [...] De mindig értelmetlen marad előttem az a szokatlan gyűlölség, amellyel a hivatalos Franciaország az ártatlan magyar néppel szemben viseltetett az egész háború alatt. Elítélem bánásmódját a foglyokkal szemben és kárhóztatom a fegyverszünet utáni bosszúálló, imperialista politikáját, amely Európa sírját ássa meg...” (2: 250).

Némely francia politikus arra hivatkozott, hogy Magyarországon hasonló módon bántak az itt rekedt franciákkal. Ez nem volt igaz.

„Pusztulásunkért ki vonta volna felelősségre a győző Franciaországot? – tette föl a kérdést Kuncz Aladár (2: 210). Elítélte Georges Clemenceau (1841-1929) magatartását, akiről olyan történész, aki sok évet töltött Franciaországban mint ennek az országnak elkötelezett híve, azt írta: „felelőssége vitathatatlan a békeszerződés megalkotásában, mint ahogy elfogultsága is az” (Ablonczy 2010, 68).

A *Fekete kolostor* szerzője fogsága végén értesült a romániai betörésről és a magyarországi proletárdiktatúráról. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy lehangelő végkövetkeztetést fogalmazzon meg: „Nagy internálótábor lett a világ” (Kuncz é.n., 2: 255).

Kuncz műve a második világháború után sokáig, még 1995-ben is csonkítva jelent meg. A franciák is úgy adták ki 1937-ben, majd 1999-ben, hogy kihagyták „mind a franciák militarizmusára, mind a francia kormány internálási politikájára, illetve Clemenceau-ra vonatkozó bíráló részeket” (Jeney 2014, 28). Talán

érdeemes megjegyezni, hogy a költő-festő E. E. Cummings *The Enormous Room* (1922) című, hasonló műfajú alkotását hiánytalanul fordították franciára, noha ez a könyv lényegesen előnytelebbszínben tünteti föl a franciákat, azért is, mert olyan ténylegesen megtörtént esetekről számol be, melyek a francia hadvezetés hibáiról árulkodnak. Noyonba például azután vonulhattak be a németek, hogy a franciák tévedésből saját katonáikra lőttek. Amikor egy francia figyelmeztette főnökét: „Tábornok úr, önök franciákra lőnek! A tábornok nem mutatott érdeklődést, nem mozdult, majd egyszerűen annyit mondott: ha már elkezdtek, be kell fejezni.” Arra a kérdésre, miért harcoltak akkor is, amikor nem látták értelmét, a főtiszt így válaszolt: „Mert előttünk német lövészek voltak, mögöttünk francia géppuskások. [...] Éljen a hazafiság” (Cummings 1982, 152-153, 158).

Cummings amerikai mentőosztagban szolgált. 1917-ben a franciák három hónapra a normandiai La Ferté büntetőtáborba zárták. „Est-ce que vous détestez les boches?” kérdezték tőle első kihallgatáskor. Az a vád érte, hogy háborúellenes levelet írt. Sorstársait is általában hasonló ürüggyel tartóztatták le. Egy Párizsban élő orosz nőt azért zártak be, mert a cenzor egy levelében honvégyat sejtető mondatot talált: „Je m'ennuie pour les neiges de la Russie” (29, 123). Talán fölösleges arra emlékeztetni, hogy mindkét esetben szövetséges országok állampolgáraitól van szó. A franciák nem közölték az amerikai hatóságokkal Cummings hollétét. Helyette elveszettnek, sőt halottnak nyilvánították.

A *Fekete kolostor* elégikus hangnemű; Cummings művében a groteszk humor uralkodó. „– Istenemre, ez a legremekebb hely, amelyen életem során voltam” – jelenti ki az elbeszélő a börtönben töltött első nap végén (10). A cím arra a teremre utal, amelyben „körülbelül negyven, majd később hatvan-hetven ‚paillasse’ (szalmazsák) volt bezúfolva” (68, 176). A legkülönbözőbb nemzetiségű emberek aludtak itt, akiket a franciák kémgyanusnak vélték. „Három oldalon az összes ablakot berekesztették, aminek az volt a nyilvánvaló jelentősége, nehogy az emberek bármit is lássanak abból, ami a külvilágban történik”. Mindenki tizenöt

naponként egyszer mehetett zuhanyozni, és a terem egyik sarkában „hat vödör állt a vizelet számára” (69).

Noha a jelentős magyar írók többsége nem vonult be katonának, néhány már túlkorosnak számító szerző végzett haditudósító tevékenységet. Az 1914-ben 51 éves Herczeg Ferenc és az ugyanekkor 45 éves Szomoró Dezső jelentéseinél talán több figyelmet érdemelnek a 36 éves Molnár Ferenc írásai, melyekből szerzője szépen megszerkesztett gyűjteményt adott ki 1916-ban. 2014-ben lengyelül is kiadták.

Ezt a Hoen tábornoknak ajánlott könyvet olyan szerző készítette, „aki az írott betű háborús szerepei közül azt választotta, hogy a magyar katona emberi dicsőségének történetéhez anyagot segítsen összehordani” (Molnár 2000, 5). 1914. november 14-én egy szerb faluból küldi a következő sorokat: „Az első ember, akit ebben a halott faluban látok, báró Mednyánszky László, a magyar festő. A szitaló esőben egy kopasz fához támaszkodva áll és rajzol a könyvébe” (23). Ugyanebből a hónapból származó tudósítás hangsúlyozza az ellenfél sajtójának képtelen állításait: „szerb lap jött, természetesen az oroszok Berlinben vannak, a franciák Kölnben”, miközben teljesen derűlátó cikkekben számol be a magyarok tevékenységéről, még a következő év januárjában is: „Huszárörjárat megy át a fák között és az erdő szélén. Közös huszárok nagyszerű színben. Frissen, nevetve nyargalnak. A szavuk idehallik a hótakaró fölött. Az egyik valami hosszú mondatot mond, a minék az a vége, hogy Tisza Pista. Vidáman csattan ez a név a beszéd végén, mint az ostor. A cár földjén így diskurálnak a magyar huszárok. / Valami hallatlanul boldog érzés szaladt végig rajtam” (34, 77). A Lembergbe bevonulás megjelenítése az orosz fosztogatás lehangoló nyomainak leírását a pogromoktól megszabadult zsidóság hálájának hangsúlyozásával párosítja.

A későbbi tudósítások hangneme már lényegesen komorabb. Przemysl elstét kiválóan megszerkesztett jelenet érzékelteti.

„Szakmáry ezredes a levegőbe emelte sétapálcáját és ezt kiáltotta harsogó hangon honvédei felé:

– Honvédek! Mind jöjjetek velem! Csak élésem ne menjen egy se!

Amint ezt kimondta, az ellenség felé fordult és három gépfegyvergolyót kapott a szájába.

Az ezredet tovább vezette.

Rövid idővel ezután ismét gépfegyvergolyó érte. Súlyos sebével elbukott” (189).

Nem kevésbé jelenetszerű az a részlet, amely szerint Esterházy Pál gróf „felemelkedett és távcsővel kezdte nézegetni az orosz állást. Ekkor belelőtték az alsó karjába, feljajdult és állva visszafordult, hogy bekötöztesse magát. Ekkor kapta fordulás közben a meredek dombról lefelé lövöldöző oroszától a második lövést. A golyó a bal lapockán hatolt be és jobboldalt elöl, az utolsó bordáknál jött ki, rendes telt golyó volt, az orvos véleménye szerint a szívéen futott keresztül” (323-324).

Molnár kötete történeti forrásként is olvasható. Betűhíven idézi honvédeknek és a hátszágban élő dunántúli és székely aszszonyoknak, lányoknak, szülőknek, testvéreknek és barátoknak a leveleit. A könyv művészi értékét fokozza az utolsó, már Budapesten, 1915 novemberében készült szöveg. „Halottak napja – a háborúban már a második – és mennyi mindent kell lefejtenünk agyvelőnkéről, hogy megértsük a maga igazi, a maga régi értelmében azt, hogy mit tesz az, hogy egy fiatal, egészséges embernek meg kell halnia” (398).

Az összehasonlítás Hašek legismertebb művével figyelmeztet arra, mennyire másként látták a Monarchia részvételét a csehek. A *Švejk* egyik kiváló szakértője szerint „legalább annyira politikai röpirat, mint regény”. Ugyanő azt is elismeri, hogy „megbocsáthatatlanul unalmas részei” is vannak (Pynsent 1978, 139). Első személyű elbeszélés, anekdoták laza fércelete. A történetmondás módozatai szempontjából két vonatkozásban méltó a figyelemre. Előfordul, hogy egy párbeszédnek csak egyik felét, a címszereplő szölamát ismerjük meg: „Te hová valósi vagy? Egyenesen Budějovicébe? Látod, ez derék, ha valaki egyenesen való valahová. És hol laksz ott? Az árkádok alatt? Az jó, legalább nyáron

hűvös van nálatok. Családod van? Asszony és három gyerek?” (Hašek 1995, 569).

Az elbeszélő helyzet másik sajátossága a címzettre irányul – ezt szokás Jakobson nyomán a nyelv konatív szerepkörének nevezni (Jakobson 1969, 219). Jellemző példaként a következő szavakat idézném: „Bizonyára önökkel is megtörtént már, hogy egész éjszaka együtt ültek és ittak valakivel, egészen másnap délelőttig, s a társuk egyszerre csak a fejéhez kap, felugrik, és elkiáltja magát: – Jézus Mária, nyolc órára a hivatalban kéne lennem” (Hašek 1995, 683).

A beszédhelyzetnek ilyen változtatásai egyszerre tekinthetők erénynek és fogyatéknak. Megerősítik azt a véleményt, hogy a *Švejk* nemcsak befejezetlen, de meglehetősen kusza, egyenetlen alkotás. A címszereplő is többször vált önazonosságot, tehát még ő sem tekinthető egységet létrehozó elemnek.

Kezdetben a derék katona látszólag a Monarchia híve, miközben olyan képet rajzol a külpolitikáról, amely látszólag tájékozatlanságra vall, valójában színlelt tudatlanságot mutat: „Műszáj, hogy háború legyen a törökkel. Megöltétek a nagybácsim? Na jó, majd a pofátokba mászom én. Háború lesz, és kész. Szerbia meg Oroszország majd segít nekünk. [...] háborúba keveredünk a törökkel, a német hátba támad, mert a német és a török mind egy követ fúj [...]. De akkor mi összeállhatunk a franciákkal, mert ők már hetvenegy óta állandóan zabosak Németországra” (17). Hamarosan azután egyértelmű nézeteket kezd hangoztatni: „a nagypofájú habsburgi Ferenc Józsefet mint notórius idiotát” említi, s egyenesen kijelenti: „– Ilyen hülye monarchiának nem is szabadna a világon lenni” (199, 204). *Švejk* közvetlen főnöke, Lukaš főhadnagy bizalmasan azt mondja önkénteseinek „– Legyünk csehek, de erről senkinek se kell tudni”, és vannak, akik nem tagadják, hogy „fiai annak a nemzetnek, amelyet teljesen idegen érdekekért akarnak elvéreztetni” (165, 46). Ez utóbbi szavak akár olyan magyarokra is érvényesíthetők, akik nem voltak hajlandók bevonulni, ám némely szövegrészek kifejezetten a fonákját mutatják annak, amiről Molnár Ferenc beszámolt. A főszereplő a hadbíró irodájában a falon levő fényképeket veszi szemügyre: „Ezek kü-

lönböző kivégzéseket ábrázoltak, amelyeket Galíciában és Szerbiában hajtott végre a hadsereg. [...] Különösen szép volt egy szerbiai fénykép, egy felakasztott családról. Kisfiú, apa és anya.” A kegyetlenkedés máskor sem háborús eseményként, hanem a nemzetiségi feszültség megnyilvánulásaként jelenik meg: a ruszinok lakta Homonnán „egy csendőr egy pópával szórakozott. A kötél egyik végét a bal lábára kötötte, a másikat kézben tartotta, s puskája tusával kényszerítette a pópát, hogy csárdást táncoljon, közben pedig megrántotta a kötelet, úgyhogy a pópa orra bukott, s mivel a keze hátra volt kötve, nem tudott felkelni” (95, 551).

A *Švejk* önéletrajzi regény, amelyben követendő példaként említtődik, hogy 1915. április 3-án a Dukla-szorosban a 28. ezred két zászlóalja tiszttestül átvonult az oroszokhoz. Mint ismeretes, Hašek utóbb a szovjet Vörös Hadsereg katonája lett, akár az Ugocsa megyei Kisgércén született Markovits Rodion (1884-1948). Az I. Nemzetközi Brigád tagjaiként mindketten részt vettek a cári család kincseinek bolsevik utasításra végzett elszállításában. Markovits *Szibériai garnizon* (1927) című munkájának Hatvany Lajos Ernst Weiss közreműködésével készített, 1930-ban megjelent német fordítása több idegen nyelvű kiadásnak szolgált alapul. A magyar szöveg eleinte sok kiadást megért, legutóbb 1965-ben és 1981-ben került a közönség elé. Alcíme szerint „Kollektív riportregény”. Fenyő Miksa már 1928-ban azt írta: „nem regény; [...] nincs megkomponálva, nincs összefogva” (Fenyő 1928, 492). Nem műalkotás, ezzel magyarázható, hogy Schöpflin Aladár meg sem említette *A magyar irodalom a XX. században* (1937) című áttekintésében.

Markovits 1916-ban került orosz hadifogságba. A *Szibériai garnizon* harmadik személyben feltüntetett, név nélküli főhőse a szerző hasonmása. A szöveget először a *Keleti Újság* jelentette meg 1927. április 4. és augusztus 15. között. E folytatásos közléssel magyarázható, hogy a 86 fejezet nagyjából hasonló terjedelmű. Az ügyvédi képzettségű férfi fogságának kezdetéről a 20. fejezet ad számot. Korábban nem igazán vesz részt harcokban és elfogatása is mentes az erőszaktól. A *Fekete kolostor*hoz hasonlóan a *Szibériai garnizon* is előtérbe állítja a foglyok színházi kísérleteit

és különösen hangsúlyozza a női szerepeket alakító férfiak játékát. Különbségnek tekinthető viszont, hogy Markovits könyvében érzékelhető a messianizmus nyoma. A foglyok lapszerkesztésbe fognak. A főszereplő így körvonalazza a célját: „Megmentjük, amit lehet és kéz a kézben haladunk egy uj, gyöngéd vallás lobogója alatt” (Markovits é. n., 194).

A „riportregény” megjelölésnek ellentmond a szinte elejétől érvényesülő szándékolt költőiesség, a képek zsúfoltsága: „A gyár-kémények füst-drapériák gyászával aggatták tele hat napon át a gyár-várost, de szombat este az utolsó szirénabugással, megszűnt a komor diszletezés. / Délelőtt meleg nyári eső higitotta a füst-függönyöket, aztán holmi betyárkedvű szél tépte rongyokra és üzte, hajtotta a város felől. / Tétován kis mezei illat terjengett a levegőben, az ég mint egy hatalmas selyem ernyő feszült Kispeszt felett” (7). Némely hasonlatok nevetséges hatásúak („Recseg, szipákol, neszel, nyöszörög, sóhajt a szoba. Mint a wagrami csata a Sasfiókban”, 225), az ügyvéd végzettségű főszereplő beszéde igénytelen, az elbeszélő következetesen helytelenül használja a „nem-e” szavakat (42, 43, 75, 240, 307, 394, 433), s az írásmód kimódoltságát a három pont állandó használata is fokozza, a mondatoknak nemcsak a végén, de az elején is. Az utolsó előtti fejezet olyan mézszárlást jelenít meg, amely nem ismer társadalmi, politikai vagy származási különbséget: „Lengyel dzsidások és zsidó kántorok, magyar főnemesek és orosz teherhordók; vörös parancsnokok és régi cégek tulajdonosai fetrengtek piros foltokkal a mellükön és utolsót vonaglottak” (496). A rövid záró fejezet szerint a főszereplő hét év után tér haza.

Létezik-e legalább történetileg jelentős regény, amely kifejezetten ünnepli a Nagy Háborút? Noha Marinetti két évvel idősebb volt Molnár Ferencnél, harcolni akart, miután Olaszország belépett a háborúba. Megsebesült és kórházban írta *Come si seducano le donne* ('Hogyan csábítani el a nőket') című művét, amelyben a sebesült férfiak nagy nemi vonzóerejét emlegette. Gépbe mondta *Lalcova d'acciato* című háborús regényét, amelynek írásmódja a vershez áll közel. E műben döntő szerepet játszik „igényünk arra, hogy megsemmisítsük egymást” (Marinetti 1921,

90). Egyik értelmezője joggal állítja, hogy „Marinetti háborúja a gép földi paradicsoma” (Wagstaff 1978, 156), hiszen a regény olyan látomást fogalmaz meg, amelyben a halandó lényekkel szemben a halhatatlan gép uralkodik: „A jövő háborújában [...] bombákkal telerakott, pilóta nélküli szellemrepülőgépek” fognak harcolni egymással (Marinetti 1921, 175).

A nyugat-európai művek többsége hitelesíti a magyar történészek a következő megállapítását: „A hosszan húzódó háború a brit vagy a francia katonák számára szerinte minden korábbi illúziójuk elvesztésével járt együtt: Nem gondolták többé, hogy bármi értelme lett volna a vérontásnak” (Gyáni 2015, 323).

A legjelentősebb francia regények mind háborúellenesek. Talán a történészek joga eldönteni, lehet-e összefüggés az első háborúban szerzett tapasztalatok és egyes írók későbbi bal-, illetve jobboldalisága között. Az előbbiek közül legismertebb az anyai részről angol származású Henri Barbusse, akinek regényei közül *A tűz* (1916) elnyerte a Goncourt-díjat – igaz, megosztva az 1914 októberében tüdőlővést kapott és a három évvel később, huszonkilenc éves korában meghalt Adrien Bertrand *L'Appel du sol* című, a háborút költői látomással megjelenítő, 2014-ben újra kiadott könyvével. Az irodalomtörténet is felelős azért, hogy olykor értékes művek a feledés homályába vesznek.

Barbusse 41 éves korában vonult be a háború elején. 1916-ban megsebesült és kórházba vitték. Említett művét a lövészárokból kezdte írni, de a betegágyban fejezte be. 1916 augusztusától a *L'Oeuvre* kezdte közölni folytatásokban, majd a könyv ugyanennek az évnek a végén jelent meg. Alcíme szerint napló, ám a későbbi részekben olyan kifejezések olvashatók, mint „lehetetlen megmondanom, mennyi ideig” vagy „emlékszem, hogy” (Barbusse 1945, 348-349). Az alcím („Journal d'une Escouade”) utolsó szava jelzi, hogy közös sorsról, egy tizenhét tagból álló csoport hanyattatásairól ad számot: „L'étrouitesse terrible de la vie nous serre, nous adapte, nous efface les uns dans les autres” (24). Az első személyű elbeszélő olykor többes számot használ. Egyetlen egyszer utal magányára: „Úgy érzem (J'ai l'impression), hajótörökként teljesen egyedül vagyok egy földrengés által felforgatott

világ kellős közepén” (244). Ezt a mondatot hamarosan követi az a részlet, amely szerint az elbeszélő megpillantja négy halott társának oszladozó testét. Mellettük tölti az éjszakát.

Mióta elterjedt a nézet, hogy az elbeszélő próza a huszadik században egyre inkább a szereplők tudatát állította előtérbe, némely művek föl-, illetve leértékelődtek. Barbusse háborús regénye is veszített megbecsüléséből. Az író későbbi pályafutása miatt is. 1918-ban Moszkvába költözött, belépett a Bolsevik Pártba, egy könyvét Trockijnak ajánlotta, majd e kommunista vezető bukása után Sztálin életrajzírója és dicsőítője lett. A politikai messianizmusnak előzménye már *A tűz* legelején is érezhető abban a kijelentésben, amely szerint „a jövő a rabszolgák kezében van” (9). A XX. fejezetben azután Bertrand azt állítja: „– Létezik egy személy (figure), aki a háború fölé emelkedik” (282). Karl Liebknechtre gondol, aki 1918-ban Németország Kommunista Pártjának egyik megalapítója lett.

Mindazonáltal el lehet ismerni, hogy néhány jelenet kiemelkedik a rövid szakaszokból álló, egyszerre hosszadalmas és töredezett szövegből. Peterloo, a csoport egyik tagja nyomát nem leli a falunak, ahol lakott: „keresve a levegőbe tekint, mint egy öntudatlan gyerek, mint egy bolond” (169). Elmeséli a történetmondónak, hogy meglátogatta szülei házát Lens-ban, ahová a felesége a kislányukkal költözött. A konyhában ültek. Felesége két német katona között ült az asztalnál. Azok mondtak valamit, ami mosolygásra készítette az asszonyt. „– Felfogod? A feleségem, az én Clotilde-om mosolygott a háborúnak ezen a napján!” (174) Peterloo sarkon fordult és barátaival elhagyta a helyszínt. „Azt mondod, hogy túlzok?” – kérdezi (175). A jelenet súlyát emeli, hogy Peterloo meghal ennek a XIII. fejezetnek a végén.

A tűz cselekményének legnagyobb része nem a lövészárokbán játszódik. A „Bombázás” című XIX. fejezet az egyik kivétel, amely „a látóhatár egyik végétől a másikig a dolgok rendkívüli viharának” (233), látványoknak és hangoknak megelevenítése. A szöveg többnyire az osztag helyváltoztatásaival, szállásaival, étkezéseivel foglalkozik és a közösség tagjainak párbeszédéből áll, amelyet Barbusse a beszéd, sőt tájszólás utánzásával rögzít.

A XXII. fejezetben az osztag életben maradt tagjai rövid szabadságukat egy közeli városban töltik. A járókelők nevetséges kérdést tesznek föl: „– Ugye nehéz az élet a lövészárookban?” (326) A hátországban így érvelnek: „– Hősök. Mi az ország gazdaságában dolgozunk. Ez is küzdelem. Hasznos vagyok. Nem mondom, hogy inkább, de ugyanannyira, mint önök” (327-328). A „Hajnal” című záró fejezet a francia forradalom jelszavait idézi és üzenetet fogalmaz meg: „– Akkor nem lesz több háború – morogja egy katoná –, amikor már nem lesz Németország. / – Nem ezt kell mondani – kiáltja egy másik. – Ez nem elég. Akkor nem lesz több háború, amikor legyőzik a háború szellemét” (364).

1918-ban az orvos Georges Duhamel kötete, a *Civilisation* kapta meg a Goncourt-díjat. E szerző első regénye, a *Mártírok élete* (1917) Duhamel sebészi tevékenységéről számol be. (Mintegy kétezer műtétet hajtott végre a háború folyamán.) A harci eseményekhez békátávlatból közelít az elbeszélő: sorra érkeznek a sebesültek, akiken sokszor a műtét sem tud segíteni. A tűzvonalon közvetlen szomszédságában berendezett kórház a könyv „a nyomor múzeumának” nevezi (Duhamel 1925, 69). A halálesetek elbeszélését olykor a groteszk humor színezi. „Emlékszem egy szerencsétlenre, akitől megkérdezték, van-e valami kívánsága. [...] Félénken azt válaszolta, vizelni szeretne, és amikor az ápoló futva tért vissza a ‚pisztollyal’, a férfi már halott volt” (123). A könyv vége felé azután a némi feloldás óhatatlanul tanító célzatú. A húsz éves Léglise tizedes először azt kéri, várjanak kicsit, és csak egy-két nap múlva fűrészeljék le az egyik lábát. Amikor a másikra is sor kerülne, azt mondja: „inkább meg szeretnék halni.” Utóbb mégis elfogadja a sorsát. „Nyugodt megelégedés árad a leveleiből” (163, 180).

A *Civilisation* elődjénél burkoltabban önéletrajzi jellegű. A színhely itt is katonai kórház, de az elbeszélő – akinek polgári foglalkozása számtantanár – maga is ápoló, noha sebesülése nem nagyon súlyos, ezért alkalmanként hordágyosként szolgál. A körülötte zajló eseményeket állandóan értelmezi. Amikor az orvos elárulja, hogy legjobb barátjának, Dauche hadnagynak a napjai meg vannak számlálva, ő Saint-Simon emlékirataiból

a XIV. Lajos haldoklását megjelenítő szavakra gondol, majd így emlélkedik: „Rémülettel döbbsentem rá, hogy beteg lelkem nemcsak várta az elkerülhetetlent, de egyenesen vágyott rá” (Duhamel 1927, 40, 43). A groteszk szerepe ezúttal még hangsúlyosabb. Az „Egy temetés” című fejezetben a beszédképtelenné vált Limberg hadnagy kétszer is áldozik. Halála után mindenki katolikus temetésre készül. Az utolsó pillanatban jelentkezik egy rabbi, aki visszavonulásra készíti a katolikus papot. Egy másik alkalommal Cuvelier névvel akarnak eltemetni egy halottat, mígnem kiderül, hogy az ilyen nevű katonát sebesültként ápolják. „– Látni lehet, hogy boche” – jelenti ki a főorvos az immáron azonosítatlan halottról, majd hozzáteszi: „mivel német, koporsó nélkül temetjük el” (118). A tanító célzat ezúttal sem marad el. „– A tekintély, akár az alkohol, olyan mérge, amely bolonddá teszi az embert” – mondja egy fiatalember egy beszélgetés során, a regény vége felé, az elbeszélő pedig azt állítja utolsó szavaival, hogy amennyiben a civilizáció „nem lakozik az ember szívében, akkor sehol sem létezik” (100, 125).

Összehasonlíthatatlanul jelentősebb művész volt Céline, akinek első regénye, a magyarul két fordításban is olvasható *Utazás az éjszaka mélyére* (1932) még baloldali szerzők – például Philippe Sollers, az orosz fordításban résztvevő Elsa Triolet vagy akár a Céline-t „a regény forradalmára”-nak nevező Trockij (Trotski 1974, 431) – szerint is a huszadik század kiemelkedő teljesítménye. Szerzője olyan súlyosan megsebesült, hogy 75 százalékos rokkanttá kellett nyilvánítani. Joseph Joffre tábornoktól vette át a kitüntetését.

„A börtönből az ember élve kerül ki, a háborúból nem” – állítja Ferdinand Bardamu, a főhős, majd hozzáteszi: „Il faut choisir, mourir ou mentir” (Céline 1932, 20, 251). Háborús tapasztalata után afrikai és észak-amerikai élményei sem változtatnak azon a meggyőződésén, hogy ki kell lépni ebből a világból, edzést kell folytatni a halálra. A gyarmatosítás éppoly ellenszenves színben tűnik fel, mint a tőkés rendszer, amelynek képtelenségét Bardamu Detroitban látja meg, amikor Ford gyárában dolgozik.

Céline alapvetően megváltoztatta a francia regény öröksé-

gét, érvénytelenítette a szembenállást írott és beszélt nyelv között. Olyan kihagyásos mondatszerkesztést alakított ki, amelynek a beszélt nyelv az alapja. „Történetek. Vizsgálódások. Szorongások” (434). Az ilyesféle mondatok arra emlékeztetnek, hogy Céline a tizenhetedik század második felének olyan szerzőinek műveiből is merített, akiket a „style coupé” képviselőinek lehet tekinteni, mert igyekeztek mellőzni az ékesszólást és a körmondatokat. Közülük La Bruyère-t említi is a regény.

Bardamu képtelennek érzi magát másik ember megölésére, s a regény hatalmas erővel jeleníti meg a háború indokolhatatlanságát, a gyarmatosítás elfogadhatatlanságát, sőt az amerikai életforma ürességét is.

„Önéletrajz volna a könyvem?” Erre a kérdésre az író határozott tagadással válaszolt. A polgári nevén Louis Destouches – hőisével ellentétben – vitézül harcolt a háborúban, kitüntetés is kapott. Miután orvos lett, ugyanúgy megalkotta az író Céline személységét, ahogyan Henri Beyle Stendhalét. Bardamu éppúgy a képzelet szülötte, mint hasonmása, Robinson. „On est deux” (79). A regény a rossz mibenlétével foglalkozik, és egyik értelmezője szerint „a rossz politikai és metafizikai értelmezése közül [az író] az utóbbit választotta” (Bellosta 1990, 85). „Mi a könyvem lényege? [...] Az ember csupasz, mindentől meg van fosztva, még a sajátmagába vetett hittől is” (Céline 1976, 21-22). Így összegezte maga a szerző az üzenetét. Az egyik szereplő, Princharde professzor szerint nincs haladás a történelemben: a forradalom, a háború és az önkényuralom (diktatúra) a gonosz megnyilvánulása. „Amikor visszatér a háború, a következő”: a regénynek e szavai (Céline 1932, 299) azt sejtetik, hogy a háború kiiktathatatlan. „Nincs szükség ördögökre. Az ember a démon. Itt van a pokol” (Bellosta 1990, 173). „A nagy törekvés a boldogságra: íme a hatalmas félrevezetés! [...] A létezésben nincs boldogság, csak kisebb vagy nagyobb szerencsétlenségek vannak” (Céline 1936, 7). Aki ilyen világgépet teremt, azt erősen foglalkoztatja a halál. „A halálban lakozom. És *nevetésre ingerel!*” (Poulet 1971, 164). E kijelentés második felével összhangban, az *Utazás* groteszk és szatirikus részeket is magában foglal.

„A lángelme az örületet huncutsággal társítja” (Céline 1979, 43). Talán az első összetevővel is összefüggésbe hozható a biológiai fajelmélet, amelynek nyomai érzékelhetők e regényben. Azt azonban torzításnak lehet minősíteni, ha valaki olyan műnek minősíti az *Utazást*, amelyben „fasiszta érzékenység jut kifejezésre” (Bellosta 1990, 277). A Céline későbbi röpirataira jellemző zsidóellenességgel itt még legföljebb az az egyetlen apró részlet hozható összefüggésbe, mely a jazzre „néger-judeo-szász zene”-ként (Céline 1932, 90) utal. Céline tevékenysége tele van önellentmondással; az *Utazás* megnevezett ösztönzői közül kiemelkedik a zsidó származású Montaigne és Freud.

Idegenkedett a jazztól. „Utálok a prózát... tehetség nélküli költő és zenész vagyok” – nyilatkozta egy alkalommal. (Hindus 1969, 142). Az *Utazás* ajánlása Elizabeth Craig (1902-1989) amerikai táncosnőnek szól, és a harmincas évek második felében Céline együtt élt Lucienne Desforges zongoraművésznővel. Több táncjátékot is készített, és halála napján befejezett regényének címe, a *Rigodon*, táncra utal.

Noha első regénye elárulja, hogy szerzője ismerte *A tűz* című könyvet – sőt, élete végéig elismeréssel szólt a kommunistává lett Barbusse műveiről –, az *Utazás* nyelve nagyon távol áll a realizmus lehetséges változataitól. A tényleges történeti események időrendje nem érvényesül, „a legkülönbözőbb időpontok egyetlen lényegi időpontban vannak összegyűjtve” (Bellosta 1990, 39). A vidéki polgárságot kigúnyoló rész Toulouse-ban játszódik, holott a leírások egyértelműen Bordeaux-ra, François Mauriac városára vonatkoznak – akinek egyik regényéből, a *Le Désert de l'amour*-ból (1925) áthallások is találhatóak az *Utazásban*. Bardamu és Robinson viszonya Candide és Pangloss kapcsolatára utal vissza, Amerika Voltaire Eldorádójának tükörképe, a VII. fejezetben Proust, a XVIII.-ban Jean-Jacques Rousseau nyelvének paródiája ismerhető fel. „Lola mindenekelőtt a ‚mamá’-nak, azaz Madame de Warensnek a gúnyos ábrázolása” (Bellosta 1990, 236).

A Rousseau-ra hivatkozásnak az ad súlyt, hogy az *Utazás* tagadja, hogy az ember eredendően jó volna. A szatirikus jelleget erősíti sok beszélő tulajdonnév (Mischieff, Tandernot, Laugh

Calvin, Professzor Baryton, Doktor Chacal). Az afrikai rész visszautal Joseph Conrad *Heart of Darkness* (1899) című kisregényére, Molly neve Leopold Bloom feleségének alakját, a halottak képzelgéséről szóló szövegrész a XXXII. fejezet végén pedig az *Ulysses* „Kirké” néven emlegetett fejezetének írásmódját idézi föl. Az *Utazásban* nagyon fontos szerepet játszik a szövegközöttség, ám Céline olykor bolondját járhatja az olvasóval, amennyiben – nagyra becsült elődjéhez, Rabelais-hoz hasonlóan – ki is talál idézeteket.

Céline-t a második világháború után Dánia nem adta ki a franciáknak, Pierre Drieu La Rochelle 1945-ben öngyilkos lett. Megítélésem szerint kisebb író Céline-nél, de már az ő művei is olvashatók a legkiemelkedőbb szerzőket megillető Pléiade kiadásban. Háromszor is megsebesült, és ezért Croix de Guerre magasrangú kitüntetésben részesült. A belgiumi Charleroi melletti ütközetben is részt vett, amelyben 11 000 német és 30 000 francia esett el. Ez a csata ösztönözte Drieu-t a *La Comédie de Charleroi* (1934) című könyv megírására. Az egész kötet az első világháborúval foglalkozik, de nem egységes regény, hanem hat egymáshoz lazán kapcsolódó történetből tevődik össze, amelyek közül a címadó a leghosszabb. A beszélfűzér szerkezete némileg Kosztolányi *Esti Kornél* (1933) című kötetének fölépítéséhez hasonlítható.

A címadó történet főszereplője, Madame Pragen öt évvel a csata után látogatja meg a vallon várost, ahol fia, Claude elesett. Az elbeszélő ugyanitt harcolt, és most Madame Pragen titkára. A cím az ő nézőpontjára hivatkozik. Ami Paul Pragen számára tragédia volt, azt a túlélő komédiának látja. Így emlékezik vissza: „nem tudtam, hová lövök, mert nem láttam az ellenséget.” A hangnem már a kezdet kezdetén, a bevonuló katonák megjelenítésekor gúnyos: „Részegen énekelték a *Marseillaise*-t. Ugyanazok, akiket május elsején a köztársaság terén láttam, amint az *Internacionálét* énekelték.” A halott anyja megvetéssel kérdezi titkárától, „fölismeri-e a helyszínt”. Az elbeszélő úgy érzékeli, „ami nagynak, végtelennek látszott, most egészen kicsi volt, mint amikor az ember visszatér arra a helyre, ahol gyerekként játszott”

(Drieu 1970, 39, 22-23). A *La Comédie de Charleroi* ábrándok szertefoszlásának a története. „Azt képzeltem, hogy az európai mozgósítás csak megtévesztés (bluff)” – állítja az elbeszélő, mikor fölidézi, hogyan vélekedett a háború kitörésekor. Később is roszszul méri föl saját helyzetét: „Párizsi ezred voltunk, ünnepi szertartás ezrede, így nem fogunk harcolni. Azért tartogatnak bennünket, hogy bevonuljunk Berlinbe” (66-68). Az olvasó három idősíkot érzékelhet. Az ütközet eseményeit az anyának a harctéren korábban tett látogatásának részletei váltják. Madame Pragen gazdag, és azt szeretné, ha az elbeszélő képviselővé választatná magát. Nagy összeggel támogatná a fiatalembert. A történet azal ér véget, hogy a titkár elhárítja a csábító ajánlatot. A harmadik sík a „jelen”. Az elbeszélő egyforma megvetéssel szól Sztálinról és Trockijról, Hitlerről és Mussoliniról. „Kommunista vagy fasiszta diktátorok, faképnél hagyjak titeket” – mondja. „Nem leszek kétszer esztelen mozgósítás áldozata. [...] Hogyan védekezik az ember a földrengéssel szemben? Oly módon, hogy megszökik” (86-88).

Nem kevésbé ironikus a második történet, „Az írás kutyája”. A verdun-i csata túlélője a háború után filmet tekint meg arról, aminek résztvevője volt. „Újra láttam a helyszínt, ahol annyit szenvedtem.” Valaki megkérdezi: „– Önök állították meg a németeket?”, s az elbeszélő azt hazudja: „– Igen, mi” (148, 155). „Mindnyájan hazudunk. Állandóan hazudok” – vallja meg az „Út a Daranellákhoz” történetmondója. Osztagja – melynek a Médrano cirkusz egyik bohóca és légtornásza is tagja – látszólag a törökök ellen harcol, ám valójában a két nagy gyarmatbirodalom áll szemben egymással. „Időnként támadunk, hogy ne essünk ki a megszokásból, de amikor az angolok menetelnek, mi nem mozdulunk, s amikor mi mozdulunk, ők álmodoznak” (Drieu 1970, 201, 212).

„Ez inkább az üzemeknek, mintsem az embereknek a háborúja. [...] A főnökök már mentik a bőrüket” (241-242). „A lövészek hadnagya” ilyen keserű megállapítások köré szerveződik. A „Le Déserteur” 1932-ből tekint vissza a háború kezdetére. Az elbeszélő Dél-Amerikában tartózkodik, kereskedelmi kiküldetésben.

„Aki szereti a hazát, az szereti a háborút” – állítja az egykori katonna. Beszélgetőtársa már 1914 augusztusában megszökött a hadseregéből. Az a véleménye, hogy „a nacionalizmus a modern szellem legembertelenebb vetülete. [...] Mert minél inkább véd valaki egy kultúrát, az annál jobban kiszárad, annál kevésbé méltó a szeretetre” (276-278). Drieu-t – aki kihozta az értekező Jean Paulhan-t a Gestapo fogságából (Fernandez 2008, 28-29) – nem egészen megalapozottan vádolták később azzal, hogy a németek oldalára állt. „A diktátornál nincs alantasabb terméke a demokráciának” – jelenti ki a történet címszereplője. Az elbeszélő anarchistának, bolygó zsidónak minősíti a vele vitázót, aki viszont fölteszi a kérdést: „Miért sajnáljam jobban Párizst Firenzénél, Weimarnál vagy Londonnál?” (Drieu 1970, 280, 286). A *Charleroi vígjátéka* komor befejezésű könyv. A történetmondó jóvágású fiatal tisztet pillant meg, arany karpereccel, szétlőtt arccal. Nem tudja elviselni e látványt és végleg hátat fordít egykori katonatársainak.

Jean Giono is részt vett a Verdun melletti csatában, amelyben mintegy 720 000 katona esett el. 1915 januárjában vonult be és 1919 októberében szerelték le. Hősiesen viselkedett; brit kitüntetést kapott azért, mert egy égő kórházból – ahol őt gázmérgezéssel kezelték – kimentett egy megvakult brit tisztet. Egyértelműen elutasította a háborút. „Nem volt hajlandó Apollinaire módjára megszépíteni vagy Montherlant-hoz hasonlóan fasiszta szellemben dicsőíteni” – ahogy egyik angol méltatója írta (Redfern 1978, 74).

A *nagy nyáj* című háborús regényének első változata 1930-ban készült, a mű a következő évben jelent meg. Szerzője azt nyilatkozta: „számomra fájdalmas volt megírni. Mivel négyszer írtam újra, végtelen időt elveszítettem. [...] Nem nagyon szeretem ezt a könyvet” (Giono 1971, 1090). A nyitó fejezetben hegyi legelőkkel koszorúzott völgy a színtér. A férfiak éppen bevonulnak. Öregek és asszonyok maradnak hátra. A továbbiakban nekik kell átvenni a férfiak munkáját. Az alpesi falun és a harctéren játszódo részek egymást váltják. A második rész elején olvasható a háborúba bevonult Joseph levele feleségéhez, Juliához és apjához, amely mintegy kapcsolatot teremt a két helyszín között.

A cím egyszerre utal betű szerinti és átvitt értelmű birkanyájra; a háború katonái állatokhoz válnak hasonlónvá, elveszítik egyéniségüket. A harctéri leírások visszataszítóak: „Patkányok szimatolták a holttesteket. Egyiktől a másikhoz ugrottak. Először a szakáll nélküli fiatalokat választották ki. Megszagolták az arcukat, majd hozzá láttak az orr és a száj közötti húsnak, később az ajkak szélének, majd az elzöldült arcnak elfogyasztásához. Időnként a bajuszokon letisztították a lábuk fejét. A szemeket körmeik apró ütéseivel szedték ki, megnyalván az üregeket, majd úgy haraptak a szemgolyóba mint apró tojásba, finoman rágcsálták el őket, szájuk szélével fölszippantva a folyadékot. Pirkadat előtt hollók érkeztek meg, nagy lomha szárnycsapásokkal” (620).

A Verdun melletti ütközet a harmadik részben szerepel. Julia három hétig nem kap levelet Josephtől. A hosszú csend után a nő megtudja, hogy férjének levágták a jobb kezét. Az istállóban azon töpreng, miért és hogyan történt ez, és miként szenvedett a férje. „Ezzel a kezével érintett meg legelőször”, így emlékezik az aszszony (655). Egy szép napon egy Casimir nevű falubeli hazalátogat. Beszámol arról, hogy ápolónők gondozzák a sebesülteket: „osztályoznak bennünket: egyik oldalon azok, akiknek hiányzik a lába, másikon, akiknek nincs karja. Azután azok, akik mindkét lábukat, illetve mindkét kezüket elvesztették. Végül akiknek nincs végtagjuk” (695).

A záró fejezetben a francia katonák a belga határ közelében harcolnak. Egyikük, Olivier Chabrand egy kocát pillant meg. „Pucér és halott kisgyerek fekszik az állat előtt. A koca letépte a gyerekeknek egyik vállát és felfalta a mellkasát. Ráhajol a még fehér hasára, beleharap, nagyra nyitja a száját, hogy lenyelje a beleit” (713). A regény mégsem ilyen kegyetlen képpel ér véget. Olivier csak két ujját veszítette el, és hazatérvén fiúgyermekének születését ünnepelheti. Giono regénye megszakítottság és folytonosság szembeállítását fogalmazza meg. A háború az előzőnek, a vidéki élet az utóbbinak felel meg. Reményt csakis a természet adhat, szemben a rombolás, a pusztítás erőivel.

A Verdun melletti ütközet tíz hónapig tartott. Negyedmilliónál többen estek el, félmillióan sebesültek meg. Ez az oka an-

nak, hogy több író is foglalkozott vele. A legrészletesebben Jules Romains, aki *Les Hommes de Bonne Volonté* ('Jóakarátú emberek') című huszonzét kötetes művének 1938-ban kiadott XV. és XVI. részét szentelte ennek a csatának. Néhány kötet ismerete alapján nem szerencsés ítélni, ezért csak óvatosan kockáztatok meg a sejtésemet, hogy e sorozatnak inkább történeti, mintsem művészi az értéke.

A XV. kötet, a *Prélude à Verdun* első három fejezetében a szereplők még nincsenek azonosítva. A későbbiekben a kitalált szereplők általában névvel vannak feltüntetve, de némelyeket csak kezdőbetű jelöl, viszont Joffre, Foch, Pétain, Franchet d'Espérey, sőt II. Vilmos császár is feltűnik. A harcoló feleket egy cél vezeti: minél több ellenséges katonát kell megölni. A színészbőrűek megjelenítésében meghatározó szerepet játszik, hogy örülnek annak, hogy korábbi elnyomóik, a fehér emberek egymást irtják. A történet lényeges része egy Jerphanion nevű, az író által elképzelt szereplő kiábrándulása. A X., XV. és XXII. fejezet az ő leveleit tartalmazza, melyeket a feleségének és egy barátjának ír. „Kell-e beszélni az első napok lelkesedéséről, emlékezni rá? Bennem is megvolt. Nem tagadom. Mi idézte elő? A tudatlanság. [...] Augusztus 2-án azt hittem, szeptember 1-jére győzünk, és az egyedüli problémát az fogja okozni, miként szolgálja a győzelem az emberiség döntő haladását.” Második levelében részletesen leírja, milyen az élet a lövészárkokban: „Az én kuckómban kevés a tetű, de azért akad belőlük. [...] Nagy termetűek, úgy viszonyulnak a közönségesekhez, mint a csatorna patkányai a pincék egeireihez. [...] Mondjam, hogy az ember hozzászokik a tetűkhöz? Nem, istenemre, nem. [...] A halottak szaga hozzá tartozik a tájhoz, amelyben vagyunk. Teljesen soha nem feledkezhetünk meg róla” (Romains 1938a, 169, 175-176, 178). Barátjának írt soraival keserű önbírálatot fogalmaz meg, és komor jövőt jósol: „Gyakran gúnyoltál, hogy derűlátó, sőt Rousseau követője vagyok. Oda jutottam, hogy mélyen megvetem az embert. [...] Lehet, ismét lesznek emberáldozatok. Látni fogjuk, hogy gondolkodókat máglyára vagy villamosszékbe küldenek, mert eretnkségeket hirdetnek. Boszorkányperekre kerül sor és a zsidókat majd üldözik,

mint a középkorban. Tömegek fognak éljenezni előttük elvonuló zsarnokot [...]. Nem, nyilvánvalóan még nem tartunk itt, de a határt átléptük. [...] 1914. augusztus 2-án áttörtük az arcvonalat a civilizációtól a vadság felé” (183-184). Nem ő az egyetlen szereplő, aki látja a háborús helyzet súlyos következményeit. Clanricard hadnagy így érvel egyik tisztársának: „Tegyük föl, egy szép napon, ellenséges területen megszálló hadseregként tartózkodunk... és egy gorombától (d'une brute) azt az utasítást kapod, hogy löved le a nőket és a gyerekeket... valamilyen indokkal: megtorlásként, a lakosság megfélemlítésére, stb... Akkor engedelmessz? ... anélkül, hogy megpróbálnád visszavonítani a rendelkezést?” (235). A XVIII. fejezetben Maykosen, a képzelet teremtette balti ember a német császár kérésére körvonalazza a jövőt. „Még Magyarországot is függetlennek nyilvánítanám” – jelenti ki. „Ausztia-Magyarország – akár sajnálja az ember, akár nem – nem éli túl ezt a háborút. Személy szerint nem örülök ennek, de ez a tény” (217-218). A balti ember európai vámunióban (Zollverein) látná a megoldást a feszültségek enyhítésére.

A XVI., *Verdun* című kötetnek művészileg legjobb fejezete a IX., a „Szellemelek csatája”, az ütközet sötétben vívott részének félelmetes megjelenítése. Ebben a kötetben is egy párbeszéd köré szerveződik a cselekmény. Devaux katona egy apátnak kijelenti, hogy „két végtaggal kevesebbrel élni nem vonzó számomra”, érzékeltetvén, hogy a pap semmiféle vigaszt nem tud adni neki (Romains 1938b, 264-266). Sőt, szerepcsere következik be: a katona előbb sarokba szorítja, majd kioktatja a papot: „Úgy találja, apát úr, hogy amit e percben mi és a németek teszünk, jónak minősíthető? [...] Az a gondolat a vigaszunk, hogy Krisztus hozzánk hasonlóan megveti a háborút” (265-266). Mielőtt azonban egyértelműnek vélnénk e regény üzenetét, meg kell említeni, hogy egyik szereplője szabad embereknek a hűbériség elleni küzdelmeként határozza meg a németekkel folytatott harcot, s a hátszágban élők egyáltalán nem várják vissza a katonákat, különösen az egyik úr nem, aki Limoges-ban előbb cipőt, majd fegyvert gyárt, hiszen az ő számára a háború meggazdagodást jelent.

Proust nagy műve nyilvánvalóan nem nevezhető háborús regénynek, ám az utolsó rész, *A megtalált idő* az 1910-es évek közepének harci eseményeivel is foglalkozik, noha kizárólag a hátszobákban élők véleménye alapján. Az elbeszélő több olyan szereplőt is felvonultat, akik szélsőségesen képviselik a nemzeti elfogultságot. „A háború elején azt mondták nekünk, hogy a németek gyilkosok, útonállóak, valóságos rablók, Bboche-ok”. „M. Bontemps hallani sem akart békéről, míg Németország nincs úgy földarabolva, ahogy a középkorban volt, a Hohenzollern uralkodóház nem nyilvánított bukottnak, és II. Vilmosba nem eresztettek tizenkét golyót.” Minden német „szükségszerűen hazudik, kegyetlen állat, gyengeelméjű, kivéve azokat, akik azonosultak a francia üggyel, mint a román és a belga király vagy az orosz cár” (Proust 1989, 413, 307, 492). Hasonló Norpois márkéértérendje, aki háborús cikkeiben többször megfogalmazza a következő figyelmeztetést: „Románia számára eljött az óra, hogy döntsön, érvényesíteni akarja-e nemzeti törekvéseit. Ha tovább vár, túl késő lehet” (364). Amikor a történetmondó 1914-ben azt kérdezi, soká fog-e tartani a háború, a lovasságnál szolgáló Robert de Saint-Loup márké így válaszol: „Nem, nagyon rövid háborúban hiszek.” Sőt, szó esik olyan franciáról is, akinek meggyőződése, hogy „a háború csak tíz napig tart és Franciaország fényes (éclatante) győzelmével ér véget” (322, 327). Ezeket a jóslatokat megcáfolja, hogy később Marcel, az elbeszélő a német repülőgépek támadása miatt hagyja el Párizst, Saint-Loup pedig egyik barátjának temetéséről számol be Marcelnak küldött levelében. Charlus báróból – kinek anyja bajor hercegnő volt – a történetmondó szerint „hiányzott a hazafiság.” A *Fekete kolostor* és a *The Enormous Room* ismeretében gúnyos élt kap Mme Verdurin kijelentése a báróról: „– Ha erőteljesebb kormányunk volna, az ilyeneknek koncentrációs táborban volna a helye” (353, 344). A regény fanyar iróniáját fokozza, hogy Saint-Loup – aki „nem használta a ’boche’ szót, dicsérte a németek hősiességét, és nem árulásnak tulajdonította, hogy az első naptól nem győztek” – végül is „elesett az arcvonalhoz visszatérése utáni napon, miközben embereinek a visszavonulását fedezte” (420, 425). Saint-Loup

halála után az elbeszélő már szinte kizárólag előkelő ismerőseivel, saját emlékeivel és a megöregedéssel foglalkozik. Csak közvetve tudósít arról, hogy közben véget értek a harcok. Az elhunyt özvegyével, Charles Swann lányával folytatott egyik beszélgetésében már „a legutóbbi háború”-ról esik szó, és visszatekintő távlatból említődnek a Hindenburg által 1918-ban vezetett támadások (558-559).

A háborús regények túlnyomó többsége évek távlatából idézi föl a harctéri eseményeket. A ritka kivétel Ernst Jünger *In Stahlgewittern* címmel 1920-ban kiadott könyve, melyhez a harctéren készített napló szolgált alapul. Majdnem egy évszázad késéssel jelent meg magyar fordításban. A heidelbergi születésű író érettségi után, 1914. december 30-án közlegényként vonult be és 1918. augusztus 25-én hadnagyként szerelt le, miután legalább tizennégyszer megsebesült. Megkapta a Vaskereszt Első Osztálya, majd Nagy Frigyes által alapított „Pour le Mérite” nevű legnagyobb német katonai kitüntetést. Az elesetteknek ajánlott, hat alkalommal átdolgozott, hihetetlen gazdaságos nyelven megírt könyvéből teljesen hiányzik a hősiesség dicsérete, az érzelmesség, az általánosítás és a célzatosság, s mindvégig töretlenül érvényesül a tisztelet az ellenfél iránt. A magyar fordítók joggal hangsúlyozzák, hogy e könyvben csak arról lehet olvasni, amit szerzője „személyesen és közvetlenül átélt, tapasztalt” (Jünger 2014, 357) – ellentétben például Romain's regényével. „A nagy csata” című, mintegy 35 lapos, megindító jelenetekben gazdag fejezet egy ütközetnek példátlanul mozgalmas megjelenítése.

A hadtörténész tanácsait is érvényesítő, lapalji jegyzetekkel ellátott magyar kiadás becsülendő kezdeményezés, de nem maradéktalanul sikerült. Az alulfogalmazásoknak nem mindig szerezték érvényt, s ez már az első lapokon észrevehető. Nem pusztán apró pontatlanságokról van szó. Jünger szikár írásmódjától idegen a mondat végén álló három pont (Jünger 2014, 211). Richard Wagner bayreuthi lakóhelyének Wahnfried nevét (Jünger 1961, 279) aligha szerencsés „Az örület békéjé”-nek fordítani (Jünger 2014, 296), hiszen nem birtokos szerkezetéről van szó, s a név jelentését egyértelműsíti a zeneszerzőtől származó mon-

dat a ház homlokzatán: „Hier wo mein Wähnen Frieden fand – Wahnfried – sei dieses Haus von mir benannt”, vagyis az utalás örületektől *mentes* békére vonatkozik. Hasonló menedéket próbált teremteni Jünger a háború utolsó évében. A korábban szereplő „Rattenburg” (Jünger 1961, 181) inkább „Patkányvár”, mint „Egervár” (Jünger 2014, 188), hiszen szétlőtt ház egy patak mocsaras medre mellett. „A nevet jól választották meg” (Jünger 1961, 182), mert a katonáknak nemcsak az ellenféllel, de patkányokkal is kell küzdeni. Az „ohne daß man lange darüber grübelte” (181) személytelenebb, mint „ám ezen túl sokáig nem rágódott itt senki” (Jünger 2014, 188). „A biztonság korszakában nőttünk fel – a rendkívüli, a nagy veszély felé hajtó vágy mindnyájunkban ott volt.” Az eredetiben csak „fühlten wir alle die Sehnsucht nach dem Ungewöhn lichen”. „Valósággal megmámorosodtunk a háborútól” (Jünger 2014, 7). Az eredetiben „da hatte uns der Krieg gepackt *wie* ein Rausch”. (Jünger 1961, 11). Hasonló átfogalmazások találhatók a harctér megjelenítésében: „Az egyik bombatölcsérben egy fiatalember vonaglott, arcán a közeli halál sárgás színével. Tolakodó tekintetünk elől szentelen mozdulattal húzta fejére a köpenyét és elcsendesedett” (Jünger 2014, 28). Az első német mondat eredetiségéhez hozzátartozik a „die gelbliche Vorfarbe des Todes” birtokos szerkezet, a rákövetkezőben pedig a „tolakodó” jelző helyén az „Unsere Blicke schienen ihm unangenehm” tárgyilagos tagmondat szerepel (Jünger 1961, 30). Jünger az árnyalatok művésze, a német nyelv kivételesen választékos és szűkszavú mestere, aki tudja, hogy az írásban a kevesebb több lehet. Nem azt írja, hogy „S az ilyesmi mélyen beleásódik az álmainkba” (Jünger 2014, 276), hanem ezt: „Sie reicht tief in die Träume hinab” (Jünger 1961, 260). A magyar változat olykor tőle idegen stílusréteghez is folyamodik. Az „agyaljanak” (Jünger 2014, 55) például aligha szerencsés megfelelője a „nachzudenken” (Jünger 1961, 56) szónak, mint ahogyan számomra az sem egészen érthető, miért kell a „Ding” szót (73, 90) egyszer „miskulanciá”-nak, máskor „ménkü”-nek (Jünger 2014, 73, 91) fordítani. A túlfogalmazás néha már-már értelemzavaró hatású is lehet. Amikor egy nehezen ébredező

katona társát arra figyelmezteti, szomszédjuk „már régen olajra lépett” (163), a magyar olvasó akár szökésre is gondolhat, holtott csak arról van szó, hogy a tüzérségi megfigyelő már régen fölkelt és föladatát végezni ment („ist schon lange ausgerissen!” Jünger 1961, 158). A könyv egyik méltatója találóan állapította meg, hogy „kegyetlen metaforák és szándékos alulfogalmazások” kettőssége jellemzi Jünger megrázó könyvét (Stern 1978, 120). Ez kevésbé érzékelhető a magyar fordításban, mely olykor egyszerű szavak helyén más hangnemet idéz föl.

Jünger könyvének hatására írta 1927-ben Erich Maria Remarque *Im Westen nichts neues* című rövid regényét, amely mindkét magyar fordításban *Nyugaton a helyzet változatlan* címmel jelent meg. November 10. és december 9. között a *Vossische Zeitung* hozta nyilvánosságra. A következő év elején kisebb változtatásokkal jelent meg a könyvpiacra. Bestseller lett, sőt 1930-ban már hangosfilm készült belőle az Egyesült Államokban. Sikerét az időzítésnek is köszönhetette: a *Vossische Zeitung* a békekötés tizedik évfordulóján kezdte megjelentetni a folytatásokat.

Remarque 1916-ban önkéntesként jelentkezett háborús szolgálatra. Regényének vannak önéletrajzi vonatkozásai, noha az első személyű elbeszélő költött személy, Paul Bäumer. In medias res kezdet vezet be az olvasót a lövészárkok létmódjába. Az első hat fejezet eseményei a nyári hónapokban játszódnak, a VI. fejezet vége az ősz beköszöntét jelenti be. A szerkezet központi részét a hosszabb VI. és VII. fejezet alkotja. Egyikük fegyveres összeütközésnek, teljesen reménytelenül súlyos sebesülteknek, másikuk a katonák kikapcsolódásának és a főszereplő ideiglenes szabadságának, a szülői házban töltött napoknak a megjelenítése. A regény összeegyeztethetetlennek láttatja a tűzvonalban harcolóknak és a hátszágban élőknek a világát. Paul nem tud visszatérni otthonába.

A könyv tekintélyes részét a főszereplő elmélkedései teszik ki, valamint a katonák beszélgetései a háború értelmetlenségéről. Korabeli uszító röpiratokról is esik szó. Egyikük azt állítja, hogy a német katonák fölfalják a belga gyerekeket. A történetírók megjegyzi, hogy „az egykori központi hatalmak propaganda gépe-

zetei kétségkívül alulmaradtak az antant propagandistáival szemben” (Pollmann 2015, 52).

A IV. fejezetben lehet arról olvasni, hogy Pault mélyen megrázza az első ember halála, kit saját kezével ölt meg. A hosszú haladoklás végén kivesz a zsebéből egy kis tárcát, és azt látja, hogy Gérard Duval nyomdászt ölte meg, aki magával hordta felesége és kislánya fényképét. Paul elhatározza: küzdeni fog azért, hogy többé ne legyen háború. Ez az üzenet megerősítést kap a X. fejezetben – mely a főszereplő sebesüléséről és kórházi ápolásáról ad számot –, amennyiben az emberek testvériségére vonatkozó elmélkedéssel párosul.

Remarque könyvének sikere részben a rövid mondatos, könnyen érthető írásmódra, részint a katonák korai megöregedésére vagy a háborúban uralkodó véletlenre vonatkozó kitételekre, valamint olyan jelenetekre vezethető vissza, mint például a VII. fejezetnek az a részlete, amelyben Leer, Kropp és Paul az éjszaka sötétjében meztelenül átúsznak egy csatornán és meglátogatnak három francia nőt. Az énformájú elbeszélés zárata rendkívül hatásos. Az utolsó előtti fejezetben a főszereplő hiába próbálja megmenteni legjobb barátja életét. A rendkívül rövid záró fejezet utolsó három mondatában megváltozik a beszédhelyzet: a szavak arról tudósítanak, hogy 1918 októberében Paul Bäumer is elesett.

Az írásművészetnek magas színvonalát az angol regények közül elsősorban Ford Madox Ford négy részből álló műve, a *Parade's End* ('A szemle vége', 1924-1928) képviseli. Az apai részről német származású Ford a háború kitörése után a War Propaganda Bureau alkalmazottja volt, akárcsak Arnold Bennett, G. K. Chesterton, John Galsworthy és Hilaire Belloc. 1915. július 30-án – negyvenegy éves korában – vonult be. Franciaországba küldték. Három és fél évet töltött a hadseregben. Regénysorozata a múltban is kapott dicséretet íróktól, Graham Greene-től William H. Gassig, a legutóbbi években pedig megkülönböztetett figyelmet keltett. 2012-ben Tom Stoppard BBC számára készített változata nagy sikert aratott, a *The Guardian* augusztus 24-i számában a regényíró Julian Barnes méltatta Ford alkotását. 2003-ban az első rész magyarul is megjelent.

Ford Henry James baráti köréhez tartozott és az angol-amerikai avant-garde-hoz is közel került. A *Parade's End* előtérbe állítja Christopher Tietjens tudatfolyamát. Az első kötetben a harc-térről ideiglenesen visszatért főszereplő emlékezetkihagyással küzd, mert gránátnyomás érte. Fokozatosan tér magához. (Fordal is ez történt, néhány napig még a nevére sem emlékezett, és csak három hét elteltével épült föl.) Tietjens egészen közelről látja, amint valakinek kilövik a szemét. Mikor vége a háborúnak, Valentine Wannop, a fiatal lány, aki szereti Tietjenst, összetört embert lát a férjében. „A rémes a háborúban nem annyira a testi, mint inkább a lelki szenvedés” – gondolja (Ford 1964, 2: 162).

Tietjens egyik beosztottja, O Nine Morgan, eltávozást kér parancsnokától, amidőn megtudja, hogy felesége elhagyta egy díjbirkózó miatt. Főnöke nem engedi el, mert nem szeretné, ha a hivatásos ökölvívó megölné e katonát. O Nine Morgant följebbvalójának hivatali szobája előtt találata éri. Beesik az ajtón és Tietjens karjaiban hal meg. A főszereplő nem tud szabadulni a lelkiismeretfurdalástól. „Semmi nincs, amiért éljek: már nincs ebben a világban az, amit képviselek (stand for)” – mondja, s később még végletesebben fogalmaz: „nincsenek olyan politikai nézeteim, amelyek ne tűntek volna el a tizennyolcadik században” (1: 242, 1: 493-494). Végkövetkeztetése mutat némi távoli rokonságot Giono egészen más írásmódot megtestesítő regényének tanulságával: „Az embert a szabadsága különbözteti meg az állattól (brute). Amikor megfosztják szabadságtól, állathoz lesz hasonló” (2: 122).

A *Parade's End* a háború utáni helyzet távlatából készült. A második kötet végén a főszereplő a következőket mondja a tábornokának: „Azok, akik szolgáltak háborúban, hosszú ideig megbélyegzett emberek lesznek” (1: 484). A háborúviselt Christopher Tietjens semmit nem vesz igénybe örökölt vagyonából. „Kívül akart lenni a világból” – ahogyan bátyja, Mark megállapítja (2: 240). A regény egyik méltatója joggal írja, hogy „míg más háborús regények főszereplői megsemmisült falvak, Tietjens egy civilizáció rombadőlését látja” (Macauley 1961, 15).

„A sebesülés a legjobb módja annak, hogy életben maradjak

a háború végéig” (Graves 1957, 13). Ez olvasható a költő Robert Graves *Good-bye to All That* című, először 1929-ben kiadott kötetében. Két évnyi szolgálat után, 1916-ban több helyen súlyosan megsebesült, és hosszabb kórházi ápolás után visszatért walesi otthonába. Ekkor kezdett írni a háborúról, eleinte regény alakjában, amelyet azután „történetírássá” alakított át. A kész mű XIII. fejezete a harcterről 1915 május-júniusában írt leveleiből idéz.

Graves a származásának ismertetésével indította önéletrajzát. Indokkal, hiszen Fordhoz hasonlóan ő is részben német eredetű; a történetíró Leopold von Ranke anyai nagy-nagybátyja volt. Gyerekkorában a szász rokonoknál töltötte a nyarakat. Ezeknek a boldog időknek az elbeszélésében található az első utalás a háborúra. Siegfried nevű nagybátyja a középkori Aufsess kápolnáját mutatja meg a kisfiúnak. „Egy kőre mutatott a padlón, és így szólt: – Ez a családi sírbolt, ide kerül az Aufsess család minden tagja a halála után. Egyszer én is. Furcsán fanyar arcot vágott. (A Német Birodalmi Vezérkar tisztjeként esett el a háborúban és tudtommal soha nem találták meg a holttestét.)” Az iróniát fokozza, hogy amikor szó esik egy Wilhelm nevű unokafiverről, két gondolatjel között, mintegy melleleg említődik, hogy utóbb egy légicsatában az elbeszélő egyik iskolatársa lőtte le (23, 24).

A Somerset megyében 1611-ben alapított Charterhouse iskolába kerülvén, Gravesnek német származása miatt a növendékek általános megvetését kellett elviselnie. Egyetlen barátja egy Raymond nevű fiú, kivel 1917-ben újra találkozik. „Röviddel ezután Cambrai-nál elesett.” Graves egy tanárának szemére veti, hogy megcsókolta egyik növendékét. „Ez 1914 nyarán történt; a tanár bevonult a hadseregbe és a következő évben elesett” (48, 57). „Egyik utolsó charterhouse-i emlékem a vita a javaslatról a kötelező katonai szolgálatról. [...] A százkilenc növendékből csak hatan szavaztak nem-mel. [...] Sir William Robertson tábornok (később tábornagy), akinek egyik fia ebbe az iskolába járt, meglátogatta a tábort és arról igyekezett meggyőzni bennünket, hogy két vagy három éven belül okvetlenül ki fog törni a háború Németországgal és késznek kell lennünk arra, hogy az óhatatlanul létrejövő új erők vezetői legyünk. A hat nem-mel szavazó kö-

zül – úgy hiszem – csak Nevill Barbour és én éltük túl a háborút. [...] Az én iskolatársi nemzedékemből legalább minden harmadik meghalt (58-59).

Charterhouse-i tanulmányainak befejeztével Graves visszatért a családi otthonba, a Wales északi részén található Harlech helységbe. Amikor Anglia hadat üzent Németországnak, azonnal jelentkezett katonának. Döntését így indokolta: „Először is azt reméltem, hogy ily módon elhalaszthatom tanulmányaimnak októberben esedékes megkezdését Oxfordban, noha az újságok nagyon rövid háborút jósoltak [...]. Egyáltalán nem gondoltam arra, hogy tevékenyen részt veszek a harcban; laktanyai szolgálatra számítottam [...]. Másodszor fölháborodva olvastam arról, hogy a németek cinikusan semmibe vették a belga semlegességet, bár az erőszakosságok húsz százalékát háborús túlzásnak könyveltem el” (67). Volt azután elhatározásának még egy indoka. „Néhány hónappal később a lövészárokban olyan társaságba kerültem, ahol öt fiatal tisztből négynek német anyja vagy honosított német apja volt. Egyikük így szólt: – Jól tettem, hogy korán jelentkeztem. Ha egy vagy két hónapot késlekedem, azzal vádoltak volna, hogy német kém vagyok. Nagybátyámat az Alexandra palotába zárták be, és apám csak azért tarthatta meg tagságát a golf klubban, mert két fia a lövészárokban harcolt.” Graves azok közé tartozott, akiknek családját a háború kettészakította. Conrad nevű unokatestvére, a zürichi német konzul fia, akivel Graves még 1914 januárjában is együtt síezett, a Válogatott Bajor Ezredben végigharcolta a háborút és Jüngerhez hasonlóan megkapta a „Pour le Mérite” kitüntetést. „Nem sokkal a háború vége után egy bolsevik csoport ölte meg egy baltikumi faluban” (68).

A *Good-bye to All That* egyértelműsíti, hogy „nem létezett közmegegyezés arról, mi legyen az ellenséges sebesültek életével. Némely egységek, így a kanadaiak vagy a németalföldiek – akik erőszakos cselekedetek megbosszulására hivatkoztak – semmi kísérletet nem tettek a sebesültek életének megmentésére, minden igyekezetükkel végezni akartak velük” (132). Graves és társai olyan tapasztalatokat szereztek, amelyek fényében már nem hittek „a jól kiszínezett beszámolóknak a németek belgiumi erő-

szakoskodásairól”. Különösen a gyarmati csapatok kegyetlenkedései gondolkottatták el a brit katonákat. Öreg francia nő mesélte el Gravesnek, hogy még 1914 szeptemberében, a Marne folyó mellett, az algériaiak levágták és a zsebükbe tették a visszavonuló német katonák fülét: „ces animaux leur ont arraché les oreilles et les ont mis à la poche” (183, 185).

Milyen volt az ellenség magatartása, mikor a brit birodalom katonái próbálták elszállítani sebesültjeiket és halottaikat? „A németek jóindulatúan viselkedtek. Emlékeim szerint egyetlen lövésre nem került sor azon az éjszakán, pedig majdnem pirkadatig foglalatostoktunk” (159). Egy sebesült middlesex-i katona két nap múltán tért magához. „A német szögesdrót közelében feküdt. A mi embereink hallották a kiáltását és egymásra néztek. Volt köztünk egy Baxter nevű vajszívű örvezető. [...] Amint meghalott a sebesült hangját, végigszaladt a lövészárkon, valakit keresve, aki önként segítene az elszállításában. Természetesen senki nem vállalkozott erre. [...] Így azután egyedül maradt. [...] A németek először leadtak egy riasztó lövést, de mivel ő nem tárgított, hagyták, hogy egészen közel menjen. [...] Vissza is tért egy hordágyassal, és a férfi utóbb föl is épült” (Graves 1957, 63-64).

Amikor Graves 1916 júliusának második felében a Somme folyó melletti nagy ütközetben – amelyben egy millióal is többen estek el – több helyen súlyosan megsebesült, eszméletét veszítette. Július 22-én a fölöttese a következő szavakkal kezdődő levelet küldte a költő anyjának: „Kedves Mrs. Graves! / Nagy sajnálattal arról kell tudósítanom, hogy fia belehalt a sebeibe. Vitézül, egyszerűen küzdött; nagy veszteség.” Két nappal később, huszonegyedik születésnapján Graves ceruzát kért és egy papírszeletre ennyit írt: „Megsebesültem, de élek” (219, 222). Az otthoniak nem tudták, melyik levelet írták előbb. Miután egy hivatalos távirat is érkezett a halálesetről, ennek adtak hitelt. A sebesült Rouen kórházába került. Egyik nagynénje egy másik rokont érkezett látogatni, és meglátta Robert Graves nevét az ápoltak jegyzékében.

A már otthon lábadozó visszataszítónak találta, ahogyan az újságok írtak a háborúról. Annyira idegennek érezte a hátszág beszédmódját, hogy minél hamarabb vissza akart jutni a harc-

térre. Amikor főnöke meghökkenve fogadta, Graves kijelentette: „Nem tudtam elviselni Angliát” (238). Röviddel a harctérre visszatérés után bebizonyosodott, hogy Graves egészségi állapota nem tette lehetővé további részvételét a harcokban. Évekig az átélt tapasztalatok hatása alatt élt. „Éjfélkor lövedékek csapódtak be az ágyamra [...], nappal olyan idegenekkel találkoztam, akik megölt bajtársaim arcát öltötték magukra. Amikor már elég erős voltam ahhoz, hogy fölmászzam a Harlech mögötti dombra és újra meglátogassam kedvenc vidékemet, önkéntelenül csatateret láttam magam előtt. [...] A Versailles-ban kötött béke meghökkenített, arra volt ítélve, hogy egy szép napon újabb háborút okozzon, ám ez senkit nem érdekelt” (287-288). Mint ismeretes, élete hátralevő évtizedeit a költő Angliától távol élte le.

A franciaországi harcok során Graves találkozott Siegfried Sassoon költővel, aki önéletrajzának második, *Memoirs of an Infantry Officer* ('Egy gyalogos tiszt emlékei', 1930) című kötetét szentelte a lövészárookban szerzett tapasztalatainak. Ez a kötet annyiban érdemel különös figyelmet, amennyiben őszintén ad számot arról, mint változott meg egy angol tiszt véleménye a háborúról. A szigetországban végzett kiképzés alatt azt érezkelhette, hogy „az újságírók mindig hallgattak a háború borzalmas valóságáról, mert a keserűség hazafiatlannak számított, és a halottakról azt tettezték föl, hogy dicsőségtől övezve (gloriously) boldogok” (Sassoon 1973, 86). A közvéleménnyel egyetértve szögezte le, hogy „mindenki örült, amikor Románia a mi oldalunkra állt” (102). „Csak egy jó boche létezik, a halott boche” – figyelmeztette tanítványait egy őrnagy a kiképzésen (12). Egy főpap fennen hirdette, hogy „keresztény cselekedetet hajt végre az, aki megöl egy németet” (96). Rouen székesegyházában azt hallotta a paptól, hogy Jézus „azért halt meg, hogy megmentsen bennünket (de nem a németeket vagy osztrákokat vagy a hasonlókat)” (126).

A lövészárokból azután a Graves által említetthez hasonló tapasztalatot szerzett. Amikor a sebesülteket próbálták megmenteni, „a németek nyilván láttak bennünket a félhomályban, de abahagyták a lövöldözést, hihetőleg azért, mert együtt érezték velünk” (28). A gyarmati csapatok ellenszenvesen viselkedtek. „La

Chaussée szálláshelyein ausztrálok tartózkodtak és [...] rossz állapotokat hagytak maguk után. A tisztasággal nem törődtek, és a helybeli lakosok dühödten panaszolták, hogy a bútorikat fel-tüzelték” (87).

Sassoon önként vonult be és magasrangú kitüntetést akart szerezni – amelyet egyébként meg is kapott. A sebesülése utáni lábadozása alatt változott a véleménye. Amikor cikket akart közzölni az általa átéltekről, az *Unconservative Weekly* szerkesztője figyelmeztette, hogy „a katonáknak nem engedik meg, hogy kifejezzék nézetüket. Háborús időkben a hazafiasság az igazság elhallgatását jelenti. [...] Bármilyen hazugság jó, amennyiben elősegíti a gyűlöletet az ellenség iránt” (194-195). Amikor Sassoon 1917-ben a háború folytatása ellen akart síkra szállni, a szóban forgó szerkesztő arról tájékoztatta, hogy „a mezopotámiai olajkutat birtoklásáért folyik a harc” (197). Sassoon végül is megírta szövegét, amelyet egy képviselő a brit Alsóházban fel is olvasott. Ebben azt írta, hogy „a harcoló férfiak politikusok, a katonai kaszt és a háborúból pénzt csinálók összeesküvésének áldozatai.” „Meggyőződésem, hogy ez a háború, amelyben azért vállaltam részt, mert védekezést és fölszabadítást szolgált, az erőszak és a hódítás háborúja lett” (203, 218). Magas rangú barátainak köszönhette e szavak megfogalmazója, hogy a lehető legsúlyosabb büntetés helyett elmeógyógyintézetbe zárták.

Egy harmadik angol költő, a repeszgránáttól megsebesült és mérges gáztól is megbetegedett Richard Aldington nem önéletrajzot írt. *Death of a Hero* (1929) című könyvét nem sokkal a fegyverszünet aláírása után kezdte írni egy kis belga faluban, de csak tíz évvel később készítette el. Címlapján „regény” szerepel, ám a Halcott Glover színműíróhoz intézett bevezető szavakban az olvasható, hogy „egyáltalán nem regény” (Aldington 1930, IX). A könyv elképzelt személy, George Winterbourne életrajza. Az elbeszélő olykor a tanú szerepét alakítja s többes szám első személyhez folyamodik, de az olvasót bizonytalanságban hagyja, mennyiben tekinthető a főszereplő a történetmondó hasonmásának.

Az „Előhang” George Winterbourne halálának a hozzá közelállókra tett hatásáról ad számot. Az 1918. november 4-én, egy

héttel a háború befejezése előtt történetekről nincs bizonyosság: „Valóban öngyilkos lett volna? Nem tudom” (216). A hátszágot Aldington még költő társainál is hitványabbnak tünteti föl. Egyedül az elhunyt apja érez szomorúságot. Öt fontot fizet azért, hogy misét mondjanak a fia emlékére, „ami nagylelkű (noha botor) cselekedet volt, mert nem sokat keresett.” Röviddel ezután a Marble Archnál halálos baleset éri az idősebb Winterbourne urat. „Mivel az öt font hamar elfogyott, senki nem imádkozott George lelkéért, és a Római Szent Apostoli Egyház tudomása és törődése alapján szegény öreg George a Pokolban leledzik. Igaz, élete utolsó néhány éve után már valószínűleg nem is érzi a különbséget” (9).

A könyv első harmadára ez a gúnyos hangnem jellemző. A regény ezért csak kihagyásokkal jelenhetett meg, a teljes szöveg 1965-ben került a közönség elé. A főszereplő gyerekkorát megjelenítő I. rész nevetségesen fölszíniesnek mutatja az angol társasági életet, az iskola alapelvét pedig így összegzi: „Fontos tudni, hogyan öljünk” (82). A II. rész jórészt George szerelmeivel foglalkozik. Az utolsó fejezet már az 1914 nyarán történetekhez ér. Egy jelenet a Buckingham palota előtt játszódik. Az összegyűlték kérésére V. György kilép a középső erkélyre. A tömeg háborút követel. Winterbourne eleinte még képtelenségnek véli a fegyveres összeütközést művelt országok között, de hamarosan eszébe jut, hogy „a brit politikának egyik sarkalatos pontja szerint Antwerpen nem kerülhet valamely nagyhatalom kezébe” (25).

Aldington Viktória korának képmutatóit teszi felelőssé azért, hogy a Brit Birodalom belépett a háborúba: „a világ egyik lepalérozottabb fajtát ‚hunoknak’ nevezték; [...] azt hirdették, hogy egy olyan emberi faj, mely nemzedékeken át jóindulatáról volt ismeretes, szokásszerűen lemészárolta a csecsemőket, megerőszakolta a nőket, keresztre feszítette a rabokat” (254). A keserű hangnemet Aldington saját személyes tapasztalataival is indokolja: „polgárként kétszer is letartóztattak azon a címen, hogy külföldinek nézek ki [...]; a zászlóaljban hetekig gyanúsnak tartottak, mert volt nálam egy kötet, amely Heine költeményeit tartalmazta” (255).

Winterbourne a katonatársait különbnek látja a hátszág brit társadalmához képest: „Úgy találta, hogy a valódi katonáknak, az első vonalban harcoló csapatoknak éppúgy nem voltak ábrándjai a háborúról, mint neki. [...] Azt akarták, hogy legyen vége a háborúnak, meg kívántak szabadulni tőle, és nem gyűlölték azokat, akik a másik oldalon harcoltak” (292). „Úgy hiszem – jelenti ki az elbeszélő – Önök, a háború halottai, hiába, a semmiért pusztultak el” (227). George a Siegfried Sassoon által megfogalmazotthoz hasonló következtetésre jut: „Az ellenségek – a németek és az angolok ellenségei – az álszentek és a gátlástalanok voltak” (296).

A III. rész George Winterbourne testi eldurvulásának, szellemi hanyatlásának, lelki összeomlásának története. „Papírlapnak érezte magát, amely zökkenőkkel, ingadozásokkal hull lefelé a szürke levegőn át egy szakadékba” (304). Amikor előbb két hétre, majd egy hónapra, végül két napra szabadságot kap, amelyet Londonban tölthet, nem találja helyét. Nincs kizárva, Aldington olvashatta Ernest Jonesnak azt a tanulmányát, amely „a béke idejének régi én”-jét „a háborús idő új én”-jével élesen szembeállítva elemezte a háborús neurózist (Ferenczi – Abraham – Simmel – Jones 1919, 70). Winterbourne úgy véli, „a háború egyik borzalma nem a németek elleni harc, hanem a britek uralma alatt élni” (277). Az elbeszélő szerint a háború utáni években a brit közszellem alacsony szintre süllyedt, ennek leírását látja D. H. Lawrence *Kangaroo* (1923) című regényének „The Nightmare” (‘A lidérc’) című fejezetében. A regény végén az elbeszélő a jövőt is sötét színben látatja: „Angliában gyorsan hanyatlott a születések száma, pedig a következő háborúnak sürgető szüksége volt csecsemőkre” (420). Aldington szenvedéllyel megírt, kegyetlenül gúnyos könyve versben írt „Utóhang”-gal ér véget, amely áthághatatlannak mutatja a szakadékot a háborúban részt vettek és az új korosztály között.

Az angol avant-garde festészet és regényírás vezéralakja, Percy Wyndham Lewis tíz évre korlátozott önéletírása, a *Blasting & Bombarding* (1937) a bevezetés szerint Graves könyvének ösztönzésére készült. A Lewis szerkesztette „vorticista” folyóirat első kötete 1914. július 20-án jelent meg. A következő hónap-

ban e szerző együtt reggelizett Ford Madox Forddal. „Szabadelvű kormányok nem háborúzhatnak. Ez konzervatívra vallana, nem szabadelvűre” – jelentette ki Lewis. Ford így válaszolt: „Éppen azért fog háborút indítani a kormány, mert szabadelvű” (Lewis 1982, 58-59). A hadüzenet után a *Blast* szerkesztője hamarosan bevonult, majd hazai kiképzés után Nyugat-Flandriában, Ypres (Ieper) környékén katonáskodott. „Teljes részemem kivettem a meghökkenésből, hogy részt veszek a demokrácia legyilkolásában [...]. Legföljebb annyiban különböztem harcostársaimtól, hogy kételkedtem e demokrácia valóságában” (28). A lövészárkos küzdelmet a képzőművész éles szemével írta le, meglehetősen szenttelenül, szűkszavúan, de nem hallgatva el a kegyetlen részleteket: „Ahogy egy pallóval ellátott csapáson haladtunk előre, két skót közlegénnyel találkoztunk; az egyiknek a feje hiányzott, a másiknak a karja és a lába a test többi része mellett feküdt” (155). Tisztként cenzúráznia kellett a legénység levelezését, s ezt annyira méltatlannak érezte, hogy kérésére kanadai egységhez osztották be, ahol azt a föladatot kapta, hogy készítsen festményeket a harcterről.

E könyv szerzője Kosztolányi *A szörny* című bábjátékában megfogalmazotthoz hasonló kérdést tett föl: „ténylegesen ki szándékozott engem megölni vagy megcsonkítani? Bizonyos kíváncsiság alakult ki bennem. Világosan láttam, hogy nem a velem szemben álló német. Ő éppúgy eszköz volt, mint én” (187). A végkövetkeztetés szerint „a háború demoralizálta a világot, amennyiben hozzá szoktatta a világot a céltalan és véget nem érő erőszakhoz” (207). Olyan „végzetes események”-ről szól e könyv, „amelyek sorában a Nagy Háború volt az első és az előkészületben levő második Nagy Háború lesz a következő” (250).

Lewis barátja, a huszadik század egyik legnagyobb írója, Joyce 1915 júniusáig Trieste-ben maradt. Miután Olaszország belépett a háborúba, biztosítván az osztrák hatóságokat, hogy nem vesz részt a háborúban, engedélyt kapott arra, hogy átköltözék a semleges Svájcba. „Kívánom Istennek, bárcsak volna több ilyen birodalom” – nyilatkozta arról az államalakulatról, amelyben majdnem tizenegy évig élt (Ellmann 1982, 389). Nem akart

véleményt nyilvánítani az eseményekről. Távolsgártartását főként azzal lehet magyarázni, hogy fiatal korától következetesen elítélte az erőszakot – már 1901-ben azt állította, hogy „a kegyetlenkedés egyértelmű a gyengeséggel” (371) – , részben anarchista hajlamával, a művészet és politika összeférhetlenségébe vetett hitével és nemzeti azonosság tudatának bonyolultságával. „Művészként minden állam ellen vagyok” – nyilatkozta 1918. október 21-én (446). Zürichben írta az *Ulysses* legnagyobb részét, amely érezhetően pacifista művész alkotása; a leghalványabb utalás sem található benne az ógörög eposz harci cselekményeire. 1917-ben azzal indokolta választását, hogy az *Odüsszeia* hőse „volt az egyedüli férfi, aki ellenezte a háborút”. „Ulysses nem akart Trójába menni; tudta, hogy a háború hivatalos indoka, Hellász kultúrájának elterjesztése, csak ürügyként szolgált az új piacokat kereső görög kereskedőknek. A toborzó tisztek érkezésekor éppen szántással volt elfoglalva. Hibbantnak tetette magát” (416-417). 1918-ra azután „a britekkel szemben érzett indulata korlátlaná vált; dicsérte a német támadást, a nyugati szövetségeseket támogató *Neue Zürcher Zeitung* helyett a németbarát *Zürcher Postot* olvasta és megelégedését fejezte ki, hogy a briteknek nehézségekkel kellett szembenéznük Írorszáiban” (441).

Angol regényíró kortársai közül a Bloomsbury csoport tagjai általában elleneztek, hogy Anglia belépett a háborúba. Clive Bell, Lytton Strachey és Bertrand Russell lelkiismereti okból nem vállaltak részt. Virginia Woolf négy regényében van nyoma a harcoknak. Közülük a legfeltűnőbb *Az évek* (1937) „1917” föliratú fejezetének az a részlete, amely a londoni lakosok nézőpontjából láttat egy német légitámadást. Művészileg figyelemre méltóbb, ahogyan a korábbi regények sokkal áttételesebben szerepeltetik a háborút. A *Jacob's Room* (1923) záró fejezete csak sejteti, hogy a címszereplő elesett a harctéren. Betty Flanders rendetlenséget talál fivére lakhelyén. Az ő kérdésével fejeződik be a regény: „– Mit tegyek ezekkel, Bonamy úr? / Jacob régi cipőit tartotta a kezében” (Woolf 1959, 176). A *Mrs. Dalloway* (1925) egyik főszereplője, az 1923-ban „körülbelül harminc éves” Septimus Warren Smith, szüntelenül Evans nevű barátjához be-

szél, aki szeme láttára halt meg a harctéren, közvetlenül a fegyverszünet előtt. Dr. Holmes azt állítja, Septimusnak „semmi baja”, ám ő állandóan azt hajtogatja: „bünt követtem el”. Egy másik orvos, Sir William Bradshaw – „akinek soha nem volt ideje olvasásra” – arra hivatkozik: „– Mindnyájunknak vannak lehangozt pillanataink” (Woolf 1925, 20, 33, 143, 147, 148). Amikor azután Dr. Holmes meglátogatja Septimust, ő kiugrik az ablakon. A *To the Lighthouse* (1927) „Time Passes” című középső részének 6. fejezetében szögletes zárójelben olvasható a következő szűkszavú tudósítás: „[Lövedék ért célba. Hús vagy harminc fiatal robbant fel Franciaországban, közöttük Andrew Ramsay, aki szerencsére (mercifully) azonnal meghalt.]” (Woolf 1963, 154).

Érdemes megjegyezni, hogy az egykori gyarmatok néhány írója is nyomasztó emlékként idézte föl a háborút később írt műveiben. Példaként a kiváló szudáni szerző, Tayeb Salih 1966-ban Bejrútban megjelent regénye említhető, melyet 1969-ben fordítottak angolra. (Köszönöm Tábor Sárának, hogy felhívta a figyelmemet e könyvre.) Az egyik főszereplő, a feleséggyilkos Mustafa Sa'eed, a tárgyalásán így idézi föl a Níluson délre hajózó első gyarmatosítókat: „Behozták hozzánk a Somme folyónál és Verdun-nél megnyilvánult legnagyobb európai erőszak csíráját, amelyhez hasonlót a világ addig nem ismert, egy halálos betegség csíráját, amely jobban megrázta őket, mint az ezer évvel korábban történtek” (Salih 2008, 75).

Noha az Egyesült Államok csak 1917-ben lépett be a háborúba, Cummings mellett több jelentős írója bevonult katonának. A *Búcsú a fegyverektől* (1929) belső címlapján szokásos figyelmeztetés olvasható: „E könyvnek egyetlen szereplője sem élő személy és a benne említett katonai egységek sem léteznek ténylegesen.” A cselekmény mindazonáltal a térképen megtalálható olasz határvárosban, Goriziában játszódik, ahol súlyos harcok voltak. Hemingway önkéntesként, olasz egységnek alárendelve került Észak-Olaszországba. 1918. július 8-án egy osztrák mozsárágyú lövedéke a közvetlen közelében robbant fel. Egyik olasz társa meghalt, a többiek hozzá hasonlóan megsebesültek. A regény első könyvének 9. fejezetében hasonló eseményt jelenít

meg az első személyű történetmondó, Frederick Henry szemszögéből. Ő is hosszabb időt tölt milánói kórházban.

Fanyar gúny nyomja rá bélyegét a hangnemre. „Ki fognak tüntetni” – mondja Rinaldi, mikor a kórházban meglátogatja a főhóst. „– Miért?” – kérdezi a hadnagy. – Mert súlyosan megsebesültél. Azt mondják, ha be tudod bizonyítani, hogy hősi tettet hajtottál végre, ezüst medagliát kapsz. Egyébként csak bronzérmet. Mondd el, pontosan mi történt. Hősi volt a cselekedeted? / – Nem – válaszoltam. – Éppen sajtot ettünk” (Hemingway 1961, 53).

Henry visszakerül a tűzvonalba, és Gino nevű katonatársa közli vele, hogy „az ellenkező oldalon horvátok és magyarok is harcolnak” (142). Később a főszereplő egysége Udine felé vonul vissza, s Henry távról egy olyan gépkocsit pillant meg, amelyben németek ülnek. Ez a részlet nyilvánvalóan arra céloz, hogy 1917-ben a németek áttörték az olasz harc vonalat. Ironikus hatású, hogy a német katonák meglátják Henryt, de nem törődnek vele, viszont mikor eléri az olasz csapatokat, életveszélybe kerül. „Nyilvánvalóan német voltam olasz egyenruhában. Érzékeltem, hogyan működött az agyuk [...]. Mind fiatalok voltak és a hazájukat mentették” (175).

A *Búcsú a fegyverektől* visszaemlékezés a háborúra, de ez csak a regény vége felé, a 34. fejezetben válik nyilvánvalóvá. Miután Henry megszökött, levette az egyenruháját, fölkereste Catherine Barkley skót ápolónőt, aki gyereket várt tőle. „Emlékszem arra, hogy fölébredtem reggel” (193).

Hemingway regénye nemcsak a háborút, a belőle kivonulást is értelmetlennek tünteti föl. A szerelem és a gyerek adna célt számára, de fia halva születik, barátnője a szülés után elvérzik. A kórházban történeteket a főszereplőnek mint tanúnak a szemszögéből ismeri meg az olvasó.

Cummings és Hemingway barátja, John Dos Passos először *One Man's Initiation* (1917), majd *Three Soldiers* (1921) című regényében foglalkozott a háborúval, sőt az *U. S. A.* (1930-1936) trilógia középső része éppen Verdun-re vonatkozó újsághírral kezdődik. Bő félévszázados távlatból így emlékezett vissza arra, hogyan fogadta a háború kitörésének a hírért: „A Placentia öböl-

nél, tengeri rákot árulók otthonában tartózkodtam azokban a súlyos kora augusztusi napokban, amikor jött a hír az európai háború kitöréséről. Ilyen arányú háború szinte hihetetlennek látszott” (Dos Passos 1968, 33). Párizsban született barátja, Arthur McComb arra készítette Dos Passost, hogy a Bloomsbury csoport könyveit olvassa, példamutatónak tekintve Bertrand Russell magatartását, akit háborúellenes nézetei miatt börtönbe zártak.

Sokkal együtt Dos Passos is azt akarta, hogy Wilson legyen az elnök, mert „távol tartott bennünket a háborútól.” 1917-ben azután az író mégis csatlakozott francia földön egy mentőosztaghoz. „Woodrow Wilson iránti csodálatom epés gyűlöletbe váltott át. [...] Tiltakoztunk a háborúba belépés ellen” (39, 58). Az oroszországi hírek hatására Dos Passos azt remélte, hogy a forradalom véget vet a háborúnak. Később önbírálatot gyakorolt, mondván, hogy „1917 tavaszán némelyek úgy lettek szocialisták, ahogy mások influenzát kaptak” (59).

Dos Passos emlékezéseiben egykori följegyzések utólagos magyarázattal keverednek. Sokáig több szó esik olvasmányokról és műalkotásokról, mint a háborúról. A hangnem akkor változik meg, amikor Bassanoban levelet kap barátjától, Cumingstól, és megtudja, hogy a költő tizenegy hónapot töltött börtönben. 1918 májusában Dos Passos megbízatása is lejár. Megvádolják németbarátsággal. Párizsba utazik, hogy magyarázatot kérjen. Jóindulatúan arra kéri, sürgősen utazzék vissza hazájába. Mielőtt ez megtörténnék, rövid kórházi szolgálatot teljesít. „Azon az éjszakán, amely az emlékezetemben maradt, azt a föladatot kaptam, hogy a műtőből vödröket vigyek el, tele levágott karokkal, kezekkel és lábakkal. [...] Ezután az éjszaka után a világot már nem tudtam fehéren-feketén látni” (84).

A *Három katona* korai alkotás, amelyből még hiányzik az *U. S. A.* trilógia írásmódját meghatározó „Newsreel” és „Camera Eye”. Hat részéből az első az amerikai katonák tengerentúli fölkészítését jeleníti meg. A Kaiser megöléséről énekelnek, és olyan mozit tekintenek meg, amely segít meggyűlölni a „hunokat”. A bevonulók többsége teljesen tudatlan. Egyikük, a San Franciscoban lakó Fuselli azzal büszkélkedik, hogy nagybátyja Torinóból jött.

„– Hol van az?” – kérdezi társa. „– Nem tudom” – hangzik a válasz. Egy katona így szól: „– Soha életemben nem erőszakoltam meg nőt, de Istenemre meg fogom tenni néhányval az Istenverte német nők közül.” „El akarok fogni egy német tisztet, akivel kifényesíttetem a csizmámat, azután lelövöm őt” – teszi hozzá az Indianából származó Chrisfield, aki saját bevallása szerint tizenkét éves korában abbahagyta az iskolát (Dos Passos 1964, 27). Fuselli „emlékezett egy ‚Német erőszakosságok’ című röpiratra, melyet egy este a Fiala Férfiak Keresztény Egyesületében olvasott. Elméje rögvést olyan gyerekek képével telt meg, akiknek levágták a karjukat, olyan csecsemőkével, akiket bajonettre szúrtak, asztalra kötözött asszonyokéval, akiket sorra erőszakoltak meg katonák” (69-70). A biztos fölény tudatában jelenti ki egyikük, hogy „Istentől elátkozott hazudós, aki azt állítja, hogy egy bűdös hun fogságba ejtett egy amerikaiat” (87).

Egyedül a Virginia államból származó John Andrews vonzódik a magas kultúrához. A Harvardra járt és zeneszerzőnek készülő. Miután lábsérüléssel kórházba kerül, arra kéri Appelbaum nevű társát, vegye meg számára a *Szent Antal megkísértését*. Appelbaum szeretné tudni, miről is szól e könyv. „Egy emberről – így szól a válasz –, aki annyira akar mindent, hogy úgy dönt, semmit sem érdemes akarni” (203). Amikor egy ismeretlen arról tudósítja, hogy az amerikaiak bombázták Frankfurtot, majd hozzát teszi: azt kívánja, „bárcsak el tudnák tüntetni Berlint a térképről”, a sebesült azt gondolja: „Mennyire élvezik ezek az emberek a gyűlöletet” (219-210).

A *Három katona* nem önéletrajz, hanem regény. Teremtett alakjainak belső életéről, indulatokról, lelki folyamatokról is szól. Több álomleírás is található benne. A sebesült Andrew félig öntudatlan állapotában emlékek jelennek meg. A gúny is lényeges szerepet játszik. A hat rész közül a „Rozsda” című negyedikben föltűnik egy sikeres temetkezési vállalkozó, ki azzal indokolja részvételét a háborúban, hogy „mindenki azt mondta: azért harcolunk, hogy biztosítsuk a demokráciát a világban” (205). Fuselli katonai előremenetelét az gátolja meg, hogy egy francia hölgytől vérbajos fertőzést kap, márpedig az amerikai hadseregben

szigorúan megkövetelik, hogy a katona megőrizze a „tisztaságát”. A könyv azt is érzékelteti, hogy a tengeren túlról jövő katonákat nem mindig fogadják szívesen a szövetséges Franciaországban. A fegyverszünet kihirdetésére körülbelül a regény felénél kerül sor. Andrews rövid sétát tesz. Meglát egy francia kislányt. Kedvesen nyújtja a kezét. A kislány tiltakozik, és egy ápoló nővér annyit mond: „– Sales Américains” (222). A keleti partról származó fiú ügyel-bajjal engedélyt kap, hogy a párizsi Schola Cantorum-ban tanuljon. A „The World Outside” című utolsó előtti rész már-már idillt ígér, ám az utolsó fejezet fordulatot hoz. Andrew egy Geneviève Rod nevű francia lánnyal Chartres-ba kirándul. Az amerikai katonai rendőrség egyik tagja letartóztatja. Mivel nincs nála engedély, testileg bántalmazták, majd kényszermunkára ítélik: először szemetesként dolgoztatják, utóbb cementet hordatnak vele.

Egy szép napon John Andrews beugrik a Szajnába. Egy uszályra menekül, ahol segítenek rajta. Vízbe dobják az egyenruháját, és ő visszamegy Párizsba, ahol május 1-jén tüntetésre kerül sor. Egy színesbőrű, aki kirakatot készült kirabolni, így érvel: „– Tudja, mit jelent a maguk forradalma? Egy másik rendszert. Amikor létrejön egy rendszer, mindig vannak emberek, akiket gyémántokkal meg lehet vásárolni” (400). Andrews a fővárosból gyalog fölkeresi Geneviève-et a Loire melletti Poissac-ban. Miután elárulja, hogy katonaszökevény, a lány eltávolítja magától. A regény azzal fejeződik be, hogy a szállásadó asszony följelenti, s a katonai rendőrség letartóztatja. A szél szanaszét hordja a zeneműnek a lapjait, amelyen dolgozott.

Magától értetődik, hogy erősen vitatható, miként válogattam az első világháború rendkívül kiterjedt prózájából. Levonható-e bármilyen végkövetkeztetés e művekből? Felesége visszaemlékezése szerint Kosztolányi Dezső a következőket mondta 1914. június 28-án: „Az európai műveltségnek vége” (Kosztolányiné 1938, 207). Céline-től és Jünger-től Ford Madox Fordig kiváló írók érzékelték úgy, hogy Európa tönkretette magát a Nagy Háborúban. Lehet-e cáfolni e borúlátást az azóta történetek alapján?

HIVATKOZÁSOK

- Ablonczy Balázs (2010) *Trianon-legendák*. Budapest: Jaffa.
- Aldington, Richard (1930) *Death of a Hero*. London: Chatto and Windus.
- Ambrus Zoltán (1915) „Háború: Elbeszélés”, *Nyugat*, 8. I: 463-476, 524-545.
- Ambrus Zoltán (1917) „Háborús jegyzetek”, *Nyugat*, 10. I: 105-110.
- Balázs Béla (1914) „Paris-e vagy Weimar?”, *Nyugat*, 7. II: 200-203.
- Balázs Béla (1915) „Menj és szenvedj te is (Naplójegyzetek)”, *Nyugat*, 8. I: 40-44, 105-109.
- Barbusse, Henri (1945) *Le feu (Journal d'une Escoude)*. Roman. Paris: Flammarion.
- Bellosta, Marie-Christine (1990) *Céline ou l'art de la contradiction: Lecture de Voyage au bout de la nuit*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Céline, Louis-Ferdinand (1932) *Voyage au bout de la nuit: Roman*. Paris: Denoël et Steele.
- Céline, Louis-Ferdinand (1936) *Mea culpa*. <http://www.quellehistoire.com>.
- Céline, Louis-Ferdinand (1979) *Lettres à des amis*. Textes réunis et présentés par Colin W. Nettelbeck. Paris: Gallimard.
- Céline et l'actualité littéraire (1932-1957)* (1976) Textes réunis et présentés par Jean-Pierre Dauphin et Henri Godard. Paris: Gallimard.
- Crowe, Sir Brian (2014) “A century of Anglo-German relations in one family”, *Password*, Issue 39, 6-10.
- Csáth Géza (1997) *Fej a pohárban: Napló és levelek 1914-1916*. Sajtó alá rendezte Dér Zoltán és Szajbély Mihály. Budapest: Magvető.
- Csáth Géza (2005) *Emlékirataim a nagy évről: Háborús visszaemlékezések és levelek*. Az írásokat, fotókat közreadta és az előszót írta Dér Zoltán. Utószó Dévavári D. Zoltán. Szeged: Lazi.
- Cummings, E. E. (1982) *The Enormous Room*. With an Introduction by the author. Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books.
- Dos Passos, John (1964) *Three Soldiers*. Boston: Houghton Mifflin.
- Dos Passos, John (1968) *The Best Times: An Informal Memoir*. New York: The New American Library.
- Drieu La Rochelle, Pierre (1970) *La comédie de Charleroi*. Paris: Gallimard (Le livre de poche).
- Duhamel, Georges (1925) *Vie des Martyrs 1914-1916*. Soixante et onzième édition. Paris: Mercure de France.
- Duhamel, Georges (1927) *Civilisation 1914-1917*. 50 Bois originaux de Raymond Thiollière. Paris: Athème Fayard & Cie.

- Ellmann, Richard (1982) *James Joyce*. New and Revised Edition. Oxford – New York – Toronto – Melbourne: Oxford University Press.
- Fenyő Miksa (1928) „Szibériai garnizon”, *Nyugat*, 21. II: 492.
- S. Ferenczi – Karl Abraham – Ernst Simmel – Ernest Jones (1919) *Zur Psychoanalyse der Kriegsneurosen*. Leipzig und Wien: Psychoanalytischer Verlag.
- Fernandez, Dominique (2008) *Ramon*. Paris: Grasset.
- Ford, Ford Madox (1964) *Parade's End*. With an Afterword by Arthur Mizener. New York: The New American Library (A Signet Classic).
- Füst Milán (1999) *Teljes Napló*. Sajtó alá rendezte Szilágyi Judit. Budapest: Fekete Sas.
- Giono, Jean (1971) 'Le Grand Troupeau', in *Œuvres romanesques complètes I*. Édition établie par Robert Ricatte avec la collaboration de Pierre Citron, Lucien et Janine Miallet et Luc Ricatte. Paris: Gallimard (Bibliothèque de la Pléiade), 539-724, 1088-1297.
- Gombos Gyula (1989) *Szabó Dezső*. 4. kiadás. Budapest: Püski.
- Graves, Robert (1957) *Good-bye to All That*. New edition, revised, with a prologue and an epilogue. Garden City, NY: Doubleday & Co.
- Gyáni Gábor (2015) „Az első világháború emlékezete”, in Tomka Béla (szerk.) *Az első világháború következményei Magyarországon*. Budapest: Országgyűlés Hivatala, 311-332.
- Hašek, Jaroslav (1995) *Švejk: Egy derék katona kalandjai a világháborúban*. Ford. Réz Ádám. Budapest: Pesti Szalon.
- Hemingway, Ernest (1961) *A Farewell to Arms*. Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books.
- Herczeg Ferenc (1993) *Hűvösvölgy*. A szöveget Győri János gondozta. Budapest: Szépirodalmi.
- Hindus, Milton (1999) *L.-F. Céline tel que je l'ai vu*. Paris: Editions de l'Herne.
- Ignotus (1914) „Háború”, *Nyugat*, 7. II: 129-132.
- Jakobson, Roman (1969) *Hang – jel – vers*. Összeállította Fónagy Iván és Szépe György.
- Jeney Éva (2014) „Fekete irodalom”, *Literatura*, 40: 28-42.
- Jünger, Ernst (1961) *In Stahlgewittern*. Stuttgart: Ernst Klett Verlag.
- Jünger, Ernst (2014) *Acélzivatarban*. Ford. Csejtei Dezső és Juhász Anikó. Budapest: Noran Libro.
- Kálmán Kata (2012) *A Csibe-ügy: Egy fotográfus naplója Móricz Zsigmond utolsó éveiről*. Budapest: Palatinus.
- Karinthy Frigyes (1924) „Szegény emberek”, *Nyugat*, 17. I: 274-275.
- Kassák Lajos (1983) *Egy ember élete*. Budapest: Magvető.

- Kosztolányi Dezső (1915) *Öcsém (1914-1915)*. Békéscsaba: Tevan.
- Kosztolányi Dezső (1916) *Tinta*. Gyoma: Kner Izidor.
- Kosztolányi Dezső (1918) *Káin*. Budapest: Pallas.
- Kosztolányi Dezső (1931) „Fekete kolostor: Kuncz Aladáról és könyvéről”, *Nyugat*, 24. I: 819-823.
- Kosztolányi Dezső (1970) *Füst*. Az írásokat összegyűjtötte és a szöveget gondozta Réz Pál. Budapest: Szépirodalmi.
- Kosztolányi Dezső (1979) *Európai képeskönyv*. A kötet anyagát összegyűjtötte, a szöveget gondozta, és a jegyzeteket írta Réz Pál. Budapest: Szépirodalmi.
- Kosztolányi Dezsőné (1938) *Kosztolányi Dezső*. Budapest: Révai.
- Kuncz Aladár (é. n.) *Fekete kolostor: Feljegyzések a francia internáltságból*. Kolozsvár – Budapest: Erdélyi Szépművés Céh – Athenaeum.
- Lewis, Wyndham (1982) *Blasting & Bombadeering*. London – New York: John Calder – Riverrun Press.
- Macaulay, Robie (1961) “Parade’s End”, in Schorer, Mark (ed.) *Modern British Fiction*. New York: Oxford University Press, 143-159.
- Márai Sándor (é.n.) *Egy polgár vallomásai*. Harmadik kiadás. Budapest: Révai.
- Marinetti, F. T. (1921) *Lalcova d'acciaio – romanzo vissuto*. Milano: Vitagliano.
- Markovits Rodion (é. n.) *Szibériai garnizon: Kollektiv riportregény*. 14. kiadás. Budapest: Genius.
- Molnár Ferenc (2000) *Egy haditudósító emlékei 1914 november – 1915 november (1916)* Budapest: Pallas Stúdió.
- Móricz Zsigmond (1914a) „Élet a Kereszten: Regény”, *Nyugat*, 7. I: 507-522, 600-615, II: 350-360.
- Móricz Zsigmond (1914b) „Jó szerencsét! Regény”, *Nyugat*, 7. I: 681-697, 768-790, 822-838, II: 15-21, 65-72, 173-180, 204-209.
- Móricz Zsigmond (1916) „Szegény emberek”, *Nyugat*, 9. II: 850-873.
- Oláh Gábor (2002) *Naplók*. Szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta: Lakner Lajos. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Pollmann Ferenc (2015) „A hadviselés átalakulása az első világháborúban: haditechnika, stratégia és propaganda”, in Tomka Béla (szerk.) *Az első világháború következményei Magyarországon*. Budapest: Országgyűlés Hivatala, 45-54.
- Poulet, Robert (1971) *Mon ami Bardamu: Entretien familiers avec L.-F. Céline*. Paris: Plon.
- Proust, Marcel (1989) *À la recherche du temps perdu IV*. Édition publiée sous la direction de Jean-Yves Tadié avec, pour ce volume,

- la collaborationm d'Yves Baudelle, Anne Chevalier, Eugène Nicole, Pierre-Louis Rey, Pierre-Edmond Robert, Jacques Robichez et Brian Rogers. Paris: Gallimard (Bibliothèque de la Pléiade).
- Pynsent, Robert (1978) "The Last Days of Austria: Hašek and Kraus", in Klein, Holger (ed.) *The First World War in Fiction: A Collection of Critical Essays*. London and Basingstoke: The Macmillan Press, 136-148.
- Redfern, W. D. (1978) "Against Nature: Jean Giono et *Le Grand Troupeau*", in Klein, Holger (ed.) *The First World War in Fiction: A Collection of Critical Essays*. London and Basingstoke: The Macmillan Press, 73-83.
- Romains, Jules (1938a) *Les hommes de bonne volonté XV: Prélude à Verdun*. Paris: Flammarion.
- Romains, Jules (1938b) *Les hommes de bonne volonté XVI: Verdun*. Paris: Flammarion.
- Salih, Tayeb (2008) *Season of Migration to the North*. Translated by Denys Johnson-Davies. Harlow, Essex: Heinemann.
- Sassoon, Siegfried (1973) *Memoirs of an Infantry Officer*. London: Faber & Faber.
- Stern, J. P. (1978) "The Embattled Style: Ernst Jünger, *In Stahlgewittern*", in Klein, Holger (ed.) (1978) *The First World War in Fiction: A Collection of Critical Essays*. London and Basingstoke: The Macmillan Press, 112-125.
- Szabó Dezső (é. n.) *Az elsodort falu: Regény három kötetben*. Budapest: Genius.
- Tersánszky Józsi Jenő (1975) „Egy ceruza története”, in *Három történet*. Budapest: Magvető.
- Trotsky, Léon (1974) *Littérature et révolution*. Paris: Julliard, 10/18.
- Vargha Kálmán (1965) „Tersánszky Józsi Jenő”, in Szabolcsi Miklós (szerk.) *A magyar irodalom története 1905-től 1919-ig*. Budapest: Akadémiai, 389-399.
- Wagstaff, Christopher (1978) "Dead Men Erect: F. T. Marinetti, *L'alcova d'acciaio*", in Klein, Holger (ed.) *The First World War in Fiction: A Collection of Essays*. London and Basingstoke: The Macmillan Press, 149-159.
- Woolf, Virginia (1925) *Mrs. Dalloway*. New York: Harcourt, Brace & World.
- Woolf, Virginia (1959) *Jacob's Room. The Waves*. New York: Harcourt, Brace & World.
- Woolf, Virginia (1963) *To the Lighthouse*. London: Dent (Everyman's Library).